АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

4

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы — 1971

МҮНДӘРИЧАТ

XXIV гурултајын гәрарларыны ләјагәтлә һәјата кечирәк . 3

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

Ә. М. Әһмәдов. Шакирдләрин нитгиндәки үслуб сәһвләри вә онларын арадан галдырылмасы үзәриндә иш 10

К. Микајылов. Азәрбајчан дили дәрсләринин еффективлијини артырмаг јоллары һаггында 24

Х. Чаббаров. Шакирдләрин јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәси мүһүм мәсәләдир 32

Т. Чәфәров. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин әлагәли тәдрисинә даир 39

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

А. Ибраһимов. Әдәбијјат дәрсләриндә техники васитәләрдән истифадәнин бә'зи проблем мәсәләләри 44

М. Ә. Әскәров. Әдәбијјатдан диспут—дәрсин тәшкили вә апарылмасы һаггында 54

Ј. Рәһимова. Шакирдләрин мүстәгил мүталиәсини нечә тәшкил едирәм 61

А. Алмәммәдов. Фиридунбәј Көчәрли рус классикләрини өјрәнмәк һаггында 65

Т. Аббасов. Бәдии әдәбијјатда совет адамы образынын психоложи тәһлили 69

Б. Бағыров. Рәсул Рзанын һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә даир 81

Ашыг Әләскәрин анадан олмасынын 150 иллијн гаршысында

М. Һәкимов. Ашыг Әләскәрин сәнәткарлығына даир . . 94

Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб 98

Бу китаблары охујун 101

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә 1971-чи илдә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар 110

Scanned with MOBILE SCANNER

XXIV ГУРУЛТАЈЫН ГӘРАРЛАРЫНЫ ЛӘЈАГӘТЛӘ ҺӘЈАТА КЕЧИРӘК

XXIV гурултајын тарихи гәрарларынын бөјүк мә'насыны, онун руһуну дәриндән анлајыб дәрк етмәк, тәсәррүфат, ичтимаи вә идеоложи саһәдә гурултајын гаршыја гојдуғу вәзифәләри лајигинчә јеринә јетирмәк, инди ишимизин башлыча истигамәтини вә мәғзини тәшкил етмәлидир.

Бизим мәктәб вә мүәллимләримизин, хүсусилә дил-әдәбијјат мүәллимләримизин бу саһәдә вәзифәси нәдән ибарәтдир? XXIV гурултајын гәрарлары илә әлагәдәр олараг Совет мүәллимләр ордусу, о чүмләдән дил-әдәбијјат мүәллимләри доггузунчу бешиллијин әмәк чәбһәсинә нә кими төһфәләр вермәлидирләр?

Мә'лум олдуғу кими, јени инсан тәрбијәси коммунизм гуручулуғунун ән мүһүм вәзифәләриндән биридир. Јени инсан тәрбијәсиндә Советләр өлкәсинин гәләбәләри һәгигәтән мисилсиздир. Совет өлкәсинин бөјүк досту, мәшһур франсыз јазычысы Анри Барбус демишдир: «...Бу өлкә нәинки мөһтәшәм заводлар вә машынлар јаратмышдыр. О, мәним фикримчә һәр шејдән јүксәк вә һәр шејдән көзәл олан минләрлә адам, јени дүнјадан руһланан вә бу дүнјада гајнар инамла һәрәкәт едән чәсур, сағлам, гүввәтли тәмәннасыз инсанлар нәсли јаратмышдыр. Дәһшәтли рөјаларла долу, сојуг вә фајдасыз гаранлыгда сөнүб әријән гәдим бәшәријјәтә сиз мөһкәм кәрчәклијә чеврилмиш јени күнүн аловларыны, идејал аловларыны вә бу идеалы һәјата кечирмәјә гадир олан кәнч гүввәләрин бүтөв ахынына кәтирмисиниз. Бизим Гәрбин гаранлыгларындан, биз, Шәргдә јени Күнәшин нечә аловландығыны, гүдрәтли илһамын нечә парладығыны, јени еранын кениш үфүгләринин ачылдығыны көрүрүк. Доған күнәшә салам! Мән она доғру кедирәм. Шәргә доғру кәлирәм!».

Бу һикмәтли сөзләри Анри Барбус һәлә 30-чу илләрин әвәлләриндә, өлкәмиз биринчи дүнја мүһарибәси вә вәтәндаш

Scanned with MOBILE SCANNER

мүһарибәсинин тәхрибатларындан, ачлыг вә игтисади блоканын амансыз мәнкәнәсиндән өз гамәтини тәзәчә дүзәлдиб өлкәмизин сәнајеләшдирилмәсини, ири коллектив кәнд тәсәррүфатынын јарадылмасыны һәјата кечирдији заманда демишди. Лакин о вахтдан бәри өлкәмиздә сәккиз бешиллик һәјата кечирилмишдир. Бүтүн саһәләрдә олдуғу кими өлкәмиз кадр һазырлығы—јени инсан тәрбијәсиндә чох бөјүк наилијјәтләр әлдә етмишдир.

Бизим бүтүн Совет чәмијјәтимиз әслиндә чох бөјүк һәјат мәктәби, тәрбијә мәктәбидир. Јени инсан тәрбијәсиндә бүтүн чәмијјәтимиз: һәм зәһмәткеш коллективләри, һәм валидејн ичтимаијјәти јахындан вә фәал иштирак едир. Лакин бүтүн һәјатыны билаваситә ушаглара һәср етмиш олан мүәллим, о чүмләдән дил-әдәбијјат мүәллими јени инсан тәрбијәси чәбһәсинин һәмишә өн сыраларында кетмиш вә кедир.

Биз елми-техники ингилабын чошгун дөврүндә јашајырыг. Артыг һаггындадыр ки, елми-техники тәрәггинин тәшәббүсү капитал дүнјасынын әлиндән алынмыш вә ССРИ елми-техники ингилабын бајрагдары олушдур. Бунунла белә елми-техники ингилабын вүс'әти, даһа чох һазырлыглы кадрларын јетишдирилмәсини тәләб едир. Бу исә кәнч нәслә даһа кениш вә әтрафлы үмумтәһсил биликләринин верилмәсини зәрури тәләб кими ирәли сүрүр. Лакин бизим үмумтәһсил мәктәбләримиз, мүәллимләримиз шакирдләри һәртәрәфли һазырлыглы, биликли вә бачарыглы адамлар кими јетишдирмәклә кифајәтләнә билмәзләр. Мәктәб А. С. Макаренконун тә'биринчә десәк, дүнја вәтәндашы јетишдириб тәрбијәләндирир. Мәктәб елә бир адам јетишдирир ки, о, нәинки Вәтәнимизин талејинә, һабелә бүтүн планетимизин, әмәкчи бәшәријјәтин талејинә лагејд олмасын, бүтүн гүввә вә енержисини өлкәмизин тәрәггиси вә јүксәлишинә, коммунизм ишинә һәср етмәјә һазыр олсун. Бунун үчүн дил-әдәбијјат мүәллими шакирдләрә јалныз әсаслы билик вермәк вә бизи әһатә едән аләмин, дөврүмүзүн мә'лумат селиндән лазыми чәһәтләри әхз етмәк бачарығы ашыламагла кифајәтләнмәмәли, һәм дә онлары идејача мәтин, јүксәк вә нәчиб коммунист әхлагына малик адамлар кими бөјүдүб јетишдирмәлидир.

Совет әдәбијјаты адамларымызын һәјатында, коммунизм уғрунда мүбаризәдә чох бөјүк рол ојнајыр. О, кәнч нәслин ән гүдрәтли бәдии, естетик вә идеја тәрбијәси силаһыдыр. Доғма партијамызын XXIV гурултајынын тарихи гәрарларыны јеринә јетирмәк әзми илә јашајан Азәрбајчан јазычыларынын кечән илин орталарында кечирилмиш V гурултајы вә јазычыларын Үмумиттифаг гурултајынын јекунлары буну бир даһа ајдын сурәтдә көстәрди.

Көркәмли совет јазычыларындан бири, бәдии әсәрләрин һәјата нечә нүфуз етдији, совет һәјатынын, совет адамларынын һәјат вә мүбаризәсини ишыгландырдығы һаггында данышаркән чох характерик бир мисал кәтирәрәк демишдир ки, вәтәндаш мүһарибәси чәбһәләриндә Чапајев кими чәсур сәркәрдәләр аз олмамышдыр. Лакин Чапајев дивизијасынын вә онун әфсанәви командиринин рәшадәти јазычы Фурмановун «Чапајев» әсәри васитәсилә бизә кәлиб чатмыш, әдәбијјат тарихимиздә силинмәз из бурахмышдыр.

Совет һакимијјәти уғрунда, совет гурулушунун бәргәрар олмасы вә мөһкәмләнмәси уғрунда бир чох нәсилләр үчүн көзәл нүмунә олмуш Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» романы һаггында да ејни сөзләри демәк олар. Н. Островски—Павел Корчакинин мүбариз һәјатынын һеч бир заман сөнмәјән мәш'әли мәһз бу көзәл әдәби јадикарын васитәсилә кәнч нәслә чатмыш, ону һәмишә һәјат вә мүбаризәјә руһландырмышдыр.

Әсас гәһрәманы совет адамы олан совет јазычылары мүасирләримизи тәрәннүм едирләр. Онлар өз илһамларыны, Ленин партијасынын јүксәк идејаларынын бәргәрар олмасы уғрунда мүбаризәјә һәср едирләр. Онлар үчүн јени инсанын—коммунист чәмијјәти вәтәндашынын мә'нәви тәшәккүлү кими нәчиб бир ишә өз гәләми илә хидмәт етмәкдән шәрәфли бир вәзифә јохдур.

ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин катиби Н. Грибачев јолдашын Азәрбајчан јазычыларынын V гурултајында бәдии јарадычылыгдан данышаркән дедији кими, әдәбијјат суварма каналлары чәкмәсә дә, космик апаратлар јаратмаса да, биналар учалтмаса да халгын мә'нәви һәјатынын, сосиалист мәдәнијјәти гуручулуғунун ајрылмаз һиссәсидир, ичтимаи сәрвәтимизин гызыл фондуна дахилдир. Бизим чохмилләтли әдәбијјатымыз коммунизм идејалары әсасында чәмијјәти дәјишдирмәјин бир идеал кими сечәрәк, халг һәјатынын бүтүн чәһәтләри илә јекдиллик вә үзви әлагә шәраитиндә дүнја әдәби просесинин башлыча мүтәрәгги чәрәјанына, бәшәр тарихиндә мисли бәрабәри олмајан һадисәјә чеврилмишдир.

Сов.ИКП XXIV гурултајында Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндә дејилдији кими, совет јазычылары бүтүн пешәләрдән олан милјон-милјон вәтәндашларымызла әл-әлә верәрәк идеал кәләчәк наминә, үмумхалг сәадәти наминә чалышырлар.

Совет јазычыларынын мәһсулуну—онларын романларыны, повестләрини, поемаларыны, ше'рләрини вә маһныларыны әввәлчәдән дәгиг вә конкрет сурәтдә планлашдырмаг мүмкүн дејилдир. Лакин Мајаковскинин тә'биринчә демәк олар ки, јазычыларымызын әмәји Советләр өлкәсинин әмәјинә говушур, бүтүн халгын әмәји илә өлчүлүр, заманәнин јүксәк ме'јарларына ујғун кәлир.

Совет әдәбијјаты һаггында дејилән бу сөзләри онун тәдрисинә дә шамил етмәк олар. Мәктәбләримиздә әдәбијјат тәдрисинин ме'јары да мәһз бу јүксәк ме'јарла өлчүлмәли, мүәјјәнләшдирилмәлидир. Биз әдәби әсәрләрдән, әдәби пријом вә васитәләрдән истифадә едәрәк, шакирдләрдә јүксәк бәдии зөвг јаратмалы, һабелә онлары партија вә халга сәдагәт вә мәһәббәт руһунда, пролетар бејнәлмиләлчилији вә совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијәләндирмәлијик.

Мәктәбләримиздә чалышан фәдакар, габагчыл әдәбијјат мүәллимләримиз чохдур: Имамверди Әбилов (Нефтчала шәһәри), Бағыр Бағыров (Кировабад шәһәри), Меһралы Нәчәфов, Муса Јагуб(Исмајыллы) вә башгалары буна нүмунә ола биләр. Һәр бир мүәллимин өзүнәмәхсус иш үслубу вар. Онларын һаггында мәтбуатымызда чох дејилмиш, чох јазылмыш вә һәлә чох јазылачагдыр. Лакин габагчыл әдәбијјат мүәллимләримиз үчүн үмуми характерик бир чәһәт вар ки, о да әдәбијјат дәрсләринин идеја-сијаси истигамәтиндән, әдәбијјат дәрсләринин тәрбијәләндиричи тә'сириндән сәмәрәли истифадә етмәкдән ибарәтдир.

Мә'лум олдуғу үзрә һеч бир јазычы аз-чох көркәмли әсәрин адамлары, хүсусилә ушаг вә кәнчләри садәчә мәшғул етмәк хатиринә јазмыр. Әдәбијјат тарихимиздә силинмәз из бурахан һәр һансы бир бәдии әсәрдә јазычы мүтләг өз гаршысына мүәјјән идеја гојур; о, адамларын, кәнчләрин вә ушагларын әхлаги, естетик тәрбијәсинин, коммунист тәрбијәсинин тәшәккүлүнә өз пајыны, өз төһфәсини вермәјә чалышыр. Әсәрин бәдии мәзијјәтләрини, јазычынын ишләтдији, истифадә етдији бәдии үсул вә васитәләри шакирдләрә чатдырмаг әдәбијјат мүәллиминин ән мүһүм вәзифәсидир. Бунунла јанашы әдәбијјат мүәллими өз фәннинин тәдриси просесиндә белә бир чәһәти

һәмишә нәзәрә алмалыдыр ки, бәдии әсәрин идејасы, онун мүасирлик вә халгилик руһу әслиндә әсәри әтә-чана кәтирир. Мүәллим бу чәһәти, јә'ни әсәрин нә үчүн јазылдығыны, нә үчүн ону охумаг вә дәрк етмәк лазым олдуғуну шакирдләрә чатдырмаға чалышмалыдыр.

Әлбәттә, бә'зи әдәбијјат мүәллимләринин етдији кими әдәбијјат дәрсләрини тарих, јахуд ичтимаијјат дәрсләринә чевирмәк, јерсиз тәрбијәви нәтичәләр чыхармаг олмаз. Чалышмаг лазымдыр ки, әдәби әсәрин идејасы шакирд мүһакимәсинин, мәнтиги тәфәккүрүнүн өзүндән доғсун, әдәби әгидәјә, е'тигада чеврилсин.

Һәјат вә тәчрүбә көстәрир ки, ән мүһүм кәшфләр вә елми наилијјәтләр бир чох елмләрин: «гоһум», һәтта «ән узаг» елмләрин говшағында әлдә едилир. Бу, нәинки дәгиг вә тәбиијјат елмләринә һабелә һуманитар елмләрә дә аиддир. Бу о демәкдир ки, биз кәрәк тәдрис просесиндә фәнләрарасы әлагә мәсәләләринә чох чидди фикир верәк, әдәбијјаты башга фәнләрлә, сых гаршылыглы әлагәдә тәдрис едәк. Бу мә'нада әдәбијјат мүәллими фәнләрарасы әлагә имканларындан јери кәлдикчә истифадә етмәли, әдәбијјат тәдрисини сәмәрәли тәшкил етмәли, әдәбијјата вә үмумијјәтлә китаб мүталиәсинә севки вә мәһәббәт тәрбијә етмәк јолу илә шакирдләрин ана дилини мүкәммәл мәнимсәмәсинә чалышмалыдыр.

К. Д. Ушински дејирди ки, ана дили «бәшәријјәтин ән бөјүк тәрбијәчиси», «ән бөјүк халг мүәллими», «тәбиәтә, һәјата вә инсанлара олан мүнасибәтин илкин бәләдчисидир». Ана дили илә ушаг «сајсыз-һесабсыз мәфһум, әшјалар һаггында фикир, фикирләр мәчмуу, һиссләр, бәдии сурәтләрин психолокијасыны, дилин мәнтигини вә фәлсәфәсини мәнимсәјир, һәм дә тез вә асан мәнимсәјир». Мәшһур рус дилчиси Шахматовун дедији кими, «Ана дили васитәсилә шакирд халгы, онун мә'нәви һәјатыны доғрудан-доғруја көрә билир».

Дил мүәллими, ана дилинин гајда вә ганунларыны нә гәдәр мәһарәтлә кечсә дә, шакирдләрә классик вә мүасир романлары охумаг еһтирасы тәлгин етмәсә истәнилән нәтичәни әлдә едә билмәз. Буна көрә дә габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләримиз өз дәрсләрини мүасир сәвијјәдә тәшкил едәркән ушагларда китаба севки вә мәһәббәт һисси јарадыр вә беләликлә, маһијјәт е'тибары илә көзәл романларын охунмасы васитәси илә онлара әдәби дили дә өјрәдирләр. Һәмин мүәллимләрин шакирдләрин гәлбиндә аловландырдыглары китаб еһ-

тирасы чох заман мәктәблини һеч бир заман тәрк етмир вә китабын шәхсиндә о өзүнүн бөјүк достуну, өмүр сирдашыны тапыр.

Лакин бә'зи әдәбијјат мүәллимләримиз унудурлар ки, совет адамы үчүн зәрури олан јаддаш бә'зи ушагларын сонрадан мүстәгил һәјатда кифајәт гәдәр јаддаша малик олмамаларынын сәбәбкары, тәгсиркары елә дил-әдәбијјат мүәллимләринин өзләридир. Ахы онлар орта мәктәбдә шакирдләрә нәинки ана дилиндә һабелә башга дилләрдә ше'рләр әзбәрләтсәјдиләр, ејни заманда башга васитәләрдән истифадә едиб шакирдләрин һафизәсини, јаддашыны кифајәт гәдәр тәмрин етсәјдиләр, онларын јетишдирдикләри шакирдләр мүстәгил һәјатда зәрури олан јаддаш бачарығына јијәләнмиш олардылар.

Бизим арзумуз, мәгсәдимиз һәртәрәфли инкишаф етмиш совет адамы јетишдирмәкдир. Сов.ИКП XXIV гурултајынын гәрарларыны јеринә јетирмәклә әлагәдар олараг, әдәбијјатын тәдриси дә мәһз бу мәгсәдә хидмәт етмәлидир. Шакирдләрдә мөһкәм ирадә, әмәксевәрлик тәрбијә етмәк, әдәбијјат тәдрисинин ән мүһүм, башлыча вәзифәләриндән биридир.

Габагчыл әдәбијјат мүәллимләримиз классик вә мүасир әдәби әсәрләрдән истифадә едәрәк шакирдләрдә мөһкәм ирадә, чәтинликләрә галиб кәлмәк әзми јарадырлар. Лакин тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, бу сөзләри һеч дә бүтүн мүәллимләримиз һаггында демәк олмаз. Һалбуки шакирдләрдә мөһкәм ирадә, гаршыја гојулмуш ајдын вә нәчиб мәгсәд уғрунда әзмкарлыг көстәрмәк һисси, әмәксевәрлик тәрбијәси кәнч вәтәндаш үчүн, сабаһкы коммунизм гуручусу үчүн лазым олан ән мүһүм кејфијјәтләрдәндир.

Әдәбијјат мүәллими нәинки синифдә, дәрсдә, һабелә синифдәнкәнар тәдбирләр заманы да шакирдләрә чох бөјүк тәрбијәви тә'сир көстәрмәли, онларын бәдии зөвгүнүн артмасына, јүксәлмәсинә чалышмалыдыр.

Бәдии әсәрләрин охунмасы, мүзакирәси, шакирдләрин коллектив сурәтдә кинoја апарылмасы вә сонрадан һәмин кино-филмләрин мүзакирәси әдәби-бәдии кечәләр кечирилмәси, бурада шакирдләрин чыхышы вә с. тәдбирләр шакирдләрин билик вә бачарығыны артырыр, онларын дүнјабахышынын, үмуми һазырлығынын инкишафына сәбәб олур. Тәчрүбә көстәрир ки, мәктәбләримиздә кечирилән синифдән вә мәктәбдәнкәнар ишләрдә вә мараглы тәдбирләрдә габагчыл әдәбијјат мүәллимләримиз бөјүк тәшәббүскарлыг көстәрир вә фәал иштирак едирләр. Онлар ән мүхтәлиф мараглы иш формаларындан истифадә едәрәк, шакирдләрин тәрбијәсинә һәмишә хүсуси диггәт верирләр.

Әдәби әсәр кими, бәдии филм дә һәјатын мүәјјән парчасыдыр. Кино-филмләр инчәсәнәтин ән күтләви саһәси олуб, ән чидди тәблиғат васитәләриндән биридир. Кинематографијанын мүасир вә чох зәнкин имканларындан, бәдии тә'сир васитәләриндән истифадә едән кино-филмләр мүәјјән дөврдәки һәјат һадисәләрини, јахуд һәр һансы бир һәјати әһвалат вә мөвзуну ишыгландырыр. Буна көрә дә һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, кәнч гыз вә оғлан бә'зән узун бир заман һәр һансы бир филмин тә'сири алтында олур. Әдәбијјат мүәллимләримиз бу чәһәти нәзәрә алмалы вә бәдии филмләрдән, онларын тәһлили вә мүзакирәсиндән кәнчләрин идеја тәрбијәси үчүн мүһүм бир силаһ кими истифадә етмәлидирләр.

Сов.ИКП XXIV гурултајы идеоложи ишчиләр, хүсусилә мүәллимләримиз гаршысында чох бөјүк вәзифәләр гојмушдур. Мәктәб вә мүәллимләримизин идеја тәрбијә иши һүчум характери дашымалы, буржуа идеолокијасына гаршы онун барышмазлыг руһуну, мәғзини тәшкил етмәлидир. Тә'лим-тәрбијә саһәсиндә бу о демәкдир ки, биз марксизм-ленинизм-тәлиминин бөјүк гүдрәтиндән, бәдии әдәбијјатын тәрбијәләндиричи тә'сириндән сәмәрәли истифадә етмәли, ушаглары, јенијетмә вә кәнчләри марксизм-ленинизм руһунда елә тәрбијәләндирмәлијик ки, онлар буржуа идеолокијасынын һәр чүр тәзаһүрләриндән, көһнәлик галыгларындан нәинки өзләрини горујуб мүһафизә етсинләр, һабелә заманәмизин ән бөјүк тә'лими олан марксизм-ленинизмлә силаһланыб буржуа идеолокијасына гаршы чыха билсинләр. Әдәбијјат мүәллими А. С. Макаренконун тә'биринчә десәк, шакирдин јанында олмадыгда да ону тәрбијәләндирмәли, коммунизм гуручулуғунун сабаһкы фәдакар зәһмәткеши кими бөјүдүб јетишдирмәлидир.

Гој, мүәллим XXIV гурултајын гәрарларыны, бешиллијин мөhтәшәм вәзифәләрини, јени инсан тәрбијәси саһәсиндәки өз сә'јләрини јени гүввә илә давам етдирсин. Бу, коммунизм гуручулуғуна, кәләчәк нәсилләрә онун ән көзәл һәдијјәси олачагдыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘКИ ҮСЛУБ СӘҺВЛӘРИ ВӘ ОНЛАРЫН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Досент Ә. М. ӘҺМӘДОВ.

Јени програмын тәләбинә көрә IV—VIII синифләрдә шакирдләрлә: рабитәли нитг, нитг мәдәнијјәти вә үслубијјата даир мәшғәләләр апарылмалы вә онлара дүзкүн, сәлис, ајдын данышыб јазмаг вәрдишләри ашыланмалыдыр.

Парлаг вә ајдын, сәрраст вә мәнтигли нитгә јијәләнмәк үчүн шакирдләр дил һадисәләринин үслуби мәзијјәтләрини көрмәли, өз нитгләриндә онлардан истифадә етмәји бачармалыдырлар. Бу о демәкдир ки, тәкчә әдәби нитг нормаларыны өјрәнмәк, онлары мәнимсәмәк кифајәт дејилдир. Шакирдләр һәм јазылы вә һәм дә шифаһи нитгләриндә елә сөзләр, ифадәләр вә чүмләләр сечиб ишләтмәји бачармалыдырлар ки, бунлар ифадә олуначаг фикрә тамам ујғун олсун, динләјичи вә охучу ону асанлыгла баша дүшсүн. Бунсуз јүксәк нитг мәдәнијјәти һаггында данышмаг олмаз.

Шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләри үзәриндә апарылан мүшаһидәләр, хүсусилә онларын ифадә вә инша јазыларынын тәһлили белә бир фикри тәсдиг едир ки, һәлә дә үслубијјат үзрә көрүлән ишләр Азәрбајчан дили тәдрисинин үмуми системиндә өзүнүн лајиг олдуғу јерини тапмамышдыр. Шакирдләрин чоху өз фикрини, истәјини јығчам вә ајдын шәкилдә ифадә едә билмир, дилин фонетик, лексик вә грамматик васитәләриндән чанлы нитг просесиндә мәгсәдәујғун, јерли-јериндә истифадәни пис бачарыр, беләликлә, хејли үслуб сәһвләринә јол верирләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, үслубијјат үзрә көрүлән иш о заман кејфијјәтли вә сәмәрәли ола билэр ки, шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләриндәки үслуб сәһвләри мүнтәзәм олараг

изләнилсин, бу сәһвләр өз характеринә көрә груплашдырылсын, даһа тез-тез тәсадүф едилән типик сәһвләр конкрет шәкилдә мүәјјәнләшдирилсин вә үзә чыхарылсын. Анчаг белә олдугда сәһвләр үзәриндә ардычыл вә системли иш апарыла биләр, бу сәһвләри арадан галдырмаг үчүн әлверишли үсул вә васитәләрдән истифадә етмәк олар.

Үслуб сәһви мәгсәдәујғун сечилмәјән, ифадә олуначаг фикри тәһриф едән вә онун анлашылмасыны чәтинләшдирән, ағырлашдыран сөз вә чүмләләр ишләдилмәси мә'насында баша дүшүлүр. Бу чәһәтдән шакирдләрин нитгиндә өзүнү көстәрән типик үслуб сәһвләри әсасән ашағыдакылардыр:

1. **Сөзүн јериндә ишләдилмәмәси, синонимләрин дүзкүн сечилмәмәси.** Бу сәһвләр башлыча олараг сөзүн ифадә етдији конкрет мә'наны дәгиг билмәмәкдән ирәли кәлир. Ашағыдакы мисаллара диггәт јетирәк:

«Вагиф» әсәриндә Видади дә көркәмли сурәтләрдәндир».

«Низами «Сирләр хәзинәси», «Једди көзәл», «Лејли вә Мәчнун» кими көзәл вә нәчиб әсәрләр јазмышдыр».

«Мәммәдин атасы мәс'ул ишдә ишләјир».

«Һачы Гара арвады Түкәзин бу һәрәкәтләринә гаршы һирсләнди вә деди».

Көрүндүјү кими, бу чүмләләрдә көркәмли, нәчиб, ишдә, гаршы сөзләри јериндә ишләдилмәдијиндән мә'наја хәләл кәлмишдир.

2. **Артыг сөзләр вә ифадәләр ишләдилмәси;** мәсәлән:

Демәк олар ки, Баһар сөјүдән тир-тир әсирди.

Баханда көрүрүк ки, јазычы бир сыра јадда галан сурәтләр јаратмышдыр.

Јазычы даһа чох әсас е'тибарилә авамлығы тәнгид атәшинә тутмушдур.

О һәр аддымбашы дајаныр, нәфәсини дәрирди.

Бу чүмләләрдәки демәк олар ки, баханда көрүрүк ки, әсас е'тибарилә, һәр кими сөз вә ифадәләр һеч бир лүзум олмадан ишләдилмиш, садәчә нитги ағырлашдырмыш, сөзчүлүк јаратмышдыр. Белә үслуби сәһвләр даһа чох шакирдләрин шифаһи нитгләриндә өзүнү көстәрир.

3. Шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләриндәки үслуб сәһвләринин бөјүк бир гисми чүмләдә сөз сырасынын позулмасында өзүнү көстәрир; мәсәлән:

а) тә'јин, тә'јин олунандан ајрылыр:

Scanned with MOBILE SCANNER

Горхунч бир онун үрәјинә ваһимә кәлди.

Мәсәлә сән дедијин чохдан һәлл олунуб.

б) Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфинә аид олан тә'јин, бирләшмәнин әввәлинә кәтирилир:

Учсуз-бучагсыз колхозун тарлаларында мәһсул јығымы башламышды.

Кәнчләр кениш мәктәбин һәјәтиндә идман мејданчасы дүзәлтдиләр.

Сөз сырасынын бу чүр позулмасы фикрин тәһриф олунмасына сәбәб олур вә икимә'налылыг јарадыр. Биринчи чүмләдә тарлаларын әвәзинә колхозун учсуз-бучагсыз олмасы, икинчидә исә һәјәтин кениш олмасы әвәзинә мәктәбин кениш олмасы мә'насы анлашылыр.

в) Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи илә идарә олунан тамамлыг сәһв олараг бирләшмәнин әввәлинә кәтирилир:

Агча ханымы Гарача гызын севдијини ешидән Пәричаһан ханым ону јанына чағыртдырды.

Һалбуки бу чүмләдә сыраланма беләолмалы иди:

Гарача гызын Агча ханымы севдијини ешидән Пәричаһан ханым ону јанына чағыртдырды.

г) Гејри-мүәјјәнлик билдирән васитәсиз тамамлыг һәмишә хәбәрин јанында олмалыдыр. Мөһкәм јанашма әлагәси илә бағлы олдугларындан онларын арасына һеч бир сөз дахил ола билмир. Лакин шакирдләр бә'зән бу әлагәни позур, беләликлә, үслуб сәһвләринә јол верирләр:

Гоча почталјон анаја мәктуб тез-тез кәтирәрди.

ғ) Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасына сөз, тәркиб вә башга ифадәләр дахил ола биләр. Бу сөз вә ифадәләр исә һәмишә икинчи тәрәфин тә'јини вәзифәсиндә чыхыш едир. Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин бу имканындан шакирдләр бә'зән суи-истифадә едир, табелә мүрәккәб чүмләнин тәртибиндә сыраланманы позур, мә'нанын ајдын ифадәсинә хәләл кәтирән үслуб сәһви бурахырлар. Бу сәһв ондан ибарәт олур ки, баш чүмләнин хәбәрини вә ја бүтүн баш чүмләни будаг чүмләдәки үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасына дахил едирләр; мәсәлән:

Бирдән гапынын көрдүм зәнки чалынды.

Мәктәбин онлар көрдүләр ки, јахынлығында бир автобус дајанды.

ғ) Дилимиздәки дадлы олмаг, һејрәт етмәк, зәнк етмәк, разылыға кәлмәк, јол кетмәк, чәтинлик чәкмәк, нәзәрдән салмаг, сөһбәт етмәк, тагәтдән дүшмәк, хәбәр тутмаг, ганад чалмаг кими мүрәккәб фе'лләр идиоматик ифадә мә'насындадыр. Бу чүр фе'лләрлә ифадә олунан хәбәрләр нитгдә кениш мигјасда ишләнир. Сабит бирләшмә олдугларындан онларын тәрәфләри арасына башга сөз дахил ола билмир. Лакин шакирдләр бә'зән бу чәһәти көзләмир, сөз сырасыны позур, тәрәфләр арасына башга сөз вә ифадәләр артырырлар; мәсәлән:

Гара гыздырма күчдән тамам ону салмышды.

О, разылыға бирдән-бирә кәлә билмирди.

Һеч билмирәм сөһбәт нә үчүн овдан салдыг?

4. Дилимизин грамматик нормалары илә бағлы олан бир сыра үслуб сәһвләри чүмлә үзвләри арасындакы узлашманын позулмасында өзүнү көстәрир. Азәрбајчан дилиндә хәбәрин шәхс вә кәмијјәтә көрә мүбтәда илә узлашмасында (хүсусилә, кәмијјәтә көрә узлашмада) фикрин дүзкүн вә ајдын ифадәси үчүн үслуби әһәмијјәти олан елә хүсусијјәтләр вардыр ки, бунлар нитг инкишафы мәшғәләләриндә һөкмән нәзәрә алынмалыдыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, узлашма әлагәсинин позулмасы нәтичәсиндә шакирдләрин нитгиндә олан үслуб сәһвләри, әсасән ашағыдакы һалларда баш верир:

а) Тәрәфләриндән бири топлулуг билдирән үмуми исимлә ифадә олунмуш (халг, әһали, чамаат, күтлә, аләм вә с.) икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри мүбтәда вәзифәсиндә ишләнәндә шакирдләр кәмијјәтә көрә узлашмада сәһвә јол верир, јанлыш олараг хәбәри чәм шәклиндә ишләдирләр:

Кәнд әһалиси мәһсул јығымына һазырлашырдылар.

Чамаатын јарысы истиләр башлајан кими јајлаға кетмишдиләр.

Әһалинин чоху тәсәррүфат ишләри илә мәшғул олурлар.

б) Мүбтәдадан әввәл кәмијјәт билдирән тә'јин кәләрсә, хәбәр һөкмән тәк олмалыдыр. Лакин кәмијјәтә көрә узлашмадакы бу гајданы шакирдләр чох вахт дүзкүн јеринә јетирмир, хәбәрләри чәм шәклиндә ишләдирләр:

Онларла шакирд спартакиадада биринчилик газанмышдылар.

Сәһәр тездән хејли адам саһәләрә чыхмышдылар.

в) Һамы, чохлары, һәр кәс, һеч бир кәс, бә'зиләри, бир нечәси, һәр икиси вә с. гејри-мүәјјәнлик билдирән әвәзликләр

MOBILE SCANNER

мүбтәда јериндә ишләндикдә хәбәр кәмијјәтчә һәмишә тәк олмалыдыр. Лакин бу чүр әвәзликләрин топлулуг мә'насы ифадә етмәси тә'сири алтында шакирдләр үслуб сәһви бурахыр, бә'зән хәбәри тәк дејил, чәм шәклиндә ишләдирләр:

Бир нечәси тәпәчијә ашыб горуға јахынлашдылар.

Һәр икиси сакитчә дајаныб дурмушдулар.

Бүтүн јол узуну һеч бириси бир кәлмә дә данышмадылар.

Бә'зиләри тәнгиддән нәтичә чыхармамышдылар.

Һамысы дајаныб көзләјирдиләр.

г) Хәбәрин кәмијјәтә көрә мүбтәда илә узлашмасында үслуби сәһвә јол верилмәси бә'зән илә сөзүнүн гошма вәзифәси илә бағлајычы вәзифәсинин гарышдырылмасындан ирәли кәлир. Илә чүмләдә гошма кими башга сөзлә бирликдә тамамлыг әмәлә кәтирдикдә шакирдләр кәмијјәтә көрә узлашманы позур, хәбәри тәк дејил, јанлыш олараг чәм шәклиндә ишләдирләр. Шакирдләр белә күман едирләр ки, хәбәрлә ифадә олунан һәрәкәт, иш һәмчинс мүбтәдалара аиддир; мәсәлән:

Күн доғмамыш **Әһмәд** балача гардашы Шөһрәт илә мешәјә тәрәф **јола дүшдүләр.**

Бир аздан сонра **Пири баба** Гарача гызла бағa **кетдиләр.**

Мән бөјүк гардашымла шәһәрә кәзмәјә **кетдик.**

Илә бағлајычы вәзифәсиндә ишләнмиш олсајды, шүбһәсиз, о, һәмчинс мүбтәдалары бир-бирилә бағлајачаг вә чүмләнин хәбәри кәмијјәтә көрә чәм шәклиндә ишләнәчәкди. Ашағыдакы нүмунәләрлә бундан әввәл вердијимиз нүмунәләрин мүгајисәси кифајәтдир:

Бир аздан сонра **Пири баба** илә **Гарача гыз** бағa **кетдиләр.**

Күн доғмамыш **Әһмәд** илә балача гардашы **Шөһрәт** мешәјә **тәрәф јола** дүшдүләр.

Илә гошмасы илә ишләнән тамамлыгларын чүмләдәки сырасында да үслуби чәһәтдән бә'зи диггәти чәлб едән вә нитгдә нәзәрә алынмасы зәрури вә вачиб олан ашағыдакы хүсусијјәтләр вардыр:

а) **Илә** гошмасы илә ишләнән тамамлыг бә'зән үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасына дахил олур; мәсәлән:

Пионерләрин **әмәк гәһрәманлары илә** көрүшү ахшам саат 6-да олачагдыр.

Бу чүмләдә **әмәк гәһрәманлары илә** тамамлығы үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунан **пионерләрин**

көрүшү мүбтәдасынын тәрәфләри арасында ишләнмишдир. Әкәр **әмәк гәһрәманлары илә** тамамлығыны бирләшмәнин тәрәфләри арасындан чыхарсаг, онда һәмин чүмләдән мәзмунча фәргли, үслуби чәһәтдән нөгсанлы чүмләләр әмәлә кәләчәкдир:

Әмәк гәһрәманлары илә пионерләрин көрүшү ахшам саат 6-да олачагдыр.

Пионерләрин көрүшү **әмәк гәһрәманлары илә** ахшам саат 6-да олачагдыр.

Биринчи чүмләдә сөһбәт пионерләрин әмәк гәһрәманлары илә көрүшүндән дејил, мәһз әмәк гәһрәманларынын пионерләрлә көрүшүндән кедир. Икинчи чүмләдә исә **әмәк гәһрәманлары илә** тамамлығынын мүбтәдадан сонра ишләнмәси чүмләдә фикрин сөнүк вә гејри-тәбии ифадәсинә сәбәб олмушдур.

б) **Илә** гошмасы вә **илә** бағлајычысынын формача бир олмасы чох заман нитгдә икимә'налылыг доғурур. Бу исә, шүбһәсиз, дүзкүн вә ајдын нитг үчүн нөгсан һесаб едилмәлидир; мәсәлән: «Рүстәм киши гызы илә оғлуна бајрам һәдијјәси көндәрди»—чүмләсинин мә'насыны ики чүр баша дүшмәк олар: Рүстәм киши бајрам һәдијјәсини ја гызынын васитәсилә оғлуна көндәриб, ја да оғлуна вә гызына көндәриб.

5. Шакирдләрин һәм јазылы вә һәм дә шифаһи нитгләринә солғунлуг, јекнәсәглик кәтирән чәһәтләрдән бири дә ејни бир һөкмү мүхтәлиф ифадә едә билмәмәк, рабитәли нитгдә синтактик синонимләрдән истифадәни бачармамагдыр. Бунун нәтичәсиндә онларын нитгиндә ејни сөз, ифадә, ејни чүр тәртиб едилмиш чүмләләр дөнә-дөнә тәкрар едилир, нитгин ајдынлығы позулур, динләјән вә охујан јорулур. Һалбуки синтактик синонимләр нитгин мәзмунлу, ајдын вә парлаг ифадәси үчүн чох кениш үслуби имканлара маликдир. Конкрет нитг шәраитиндән, фикрин ифадәсиндәки мәгсәддән асылы олараг һәр һансы бир ифадәни, чүмләни, рабитәли мәтни мүвафиг синонимләрлә әвәз етмәк мүмкүндүр.

Шакирдләрин ифадә јазыларындан кәтирдијимиз ашағыдакы нүмунәләр бу чәһәтдән онларын нитгиндә олан гүсурлары ајдын көстәрир.

а) «**Чәмилә** ев гушларыны чох севирди. **Чәмилә** бир јердә тојуг-чүчә көрәндә севинирди. **Чәмилә** һәмишә анасына дејәрди:

— Ана, нә олар, мәнә дә чүчә ал, мән дә онлара бахым.

Анасы гуш магазасындан бир нечә чүчә алыб кәтирди. Чәмиләнин севинчи јерә-көјә сығмырды. Чәмилә анасынын вердији бөјүк бир гутуда чүчәләр үчүн јер дүзәлтди...».

б) «Гарача гыз ағачдан дүшдү. Гарача гыз алма сәбәтини итин бојнундан асды. Гара көпәк сәбәти јерә атды. Алмалар төкүлдү. Гарача гыз төкүлмүш алмалары јығаркән көрдү ки, бир балача пишик гачыр. Гарача гыз чәлд галхыб Гара көпәји кери чағырды».

Көрүндүјү кими, шакирд һәр чүмләсиндә ејни форманы (Чәмилә вә Гарача гыз мүбтәдаларыны) тәкрар едир. Һалбуки о, шәхс әвәзлијиндән истифадә едәрәк бу тәкрардан јаха гуртара биләрди.

Бунларла јанашы, шакирдләр бу вә ја дикәр бир әһвалатын, һадисәнин мәзмунуну данышаркән ону мүхтәлиф заманлар үзрә дәјишдирәрәк (индики вә ја кечмиш заманда) нағыл сөјләмәји, јахуд биринчи шәхсин дилиндән дејиләни үчүнчү шәхсин дилинә чевирмәји, васитәли нитги васитәсиз нитгә вә әксинә чевирмәји пис бачарырлар. Бүтүн бунлар исә нитгин үслуби чәһәтдән дүзкүн гурулмасы үчүн олдугча вачибдир.

Әлбәттә, шакирдләрин нитгиндә олан үслуб гүсурлары тәкчә бу көстәрдикләримиз дејилдир.

Бунларын сајыны артырмаг да олар. Лакин мәсәлә тәкчә бунунла битмир. Әсас мәсәлә үслуб сәһвләри үзәриндә апарылан иш, бу нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн тәтбиг олунан үсул вә васитәләрдир.

Үслуб сәһвләрини арадан галдырмаг үчүн башлыча васитәләрдән бири, мәгсәдәујгун сечилмиш чалышмалар үзәриндә шакирдләри мүнтәзәм ишләтмәкдир. Бир нечә нүмунәни нәзәрдән кечирәк:

Синтактик синонимләр үзрә:

1. Верилмиш садә чүмләләрдән һәр бирини һәм заман вә һәм дә шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрә чевирин, сонра бу чүмләләр арасындакы мә'на фәргини ајдынлашдырын.

1. Күләк сакитләшәндә далғалар да сакитләшир. 2. Күндәлик тапшырыглары вахтында јеринә јетирәндә план да долар. 3. Јашыллыг бол оланда һава да тәмиз олур. 4. Јем еһтијаты вахтында јығыланда гышын горхусу олмур.

Нүмунә. **Дәрсә диггәтлә гулаг асанда јахшы баша дүшәрсән.**

— Әкәр дәрсә диггәтлә гулаг ассан, јахшы баша дүшәрсән (шәрт будаг чүмләси).

— О вахт јахшы баша дүшәрсән ки, дәрсә диггәтлә гулаг асасан (заман будаг чүмләси).

Бу нөв чалышмалардан һәм садә, һәм дә мүрәккәб чүмләләрин тәдриси заманы кениш истифадә етмәк имканы вардыр. Хүсусилә, фе'ли бағлама, фе'ли сифәт, мәсдәр вә гошма тәркибләри иштирак едән садә чүмләләри мүвафиг мүрәккәб чүмләләрә чевирмәк үчүн белә чалышмалардан ашағыдакы мәгсәдләрлә кениш мигјасда истифадә етмәк олар:

а) Фе'ли бағлама тәркибләри олан садә чүмләләри табесиз мүрәккәб чүмләләрә чевирин.

Нүмунә. Мәммәд гапы ағзында гојулмуш үстү нахышлы гырмызы чамаданы көрчәк, анасы өзүнү сахлаја билмәјиб сөһбәти ачды (садә чүмлә).

Мәммәд гапы ағзында гојулмуш үстү нахышлы гырмызы чамаданы көрдү вә анасы өзүнү сахлаја билмәјиб сөһбәти ачды (табесиз мүрәккәб чүмлә).

б) Гошма тәркибләри олан садә чүмләләри табесиз мүрәккәб чүмләләрә чевирин вә дүзәлтдијиниз чүмләләрин тәркиб һиссәләри арасындакы мә'на әлагәсини ајдынлашдырын.

Нүмунә. Бир нечә күн јағыш јағдығы үчүн торпаг тамам палчыг олду (садә чүмлә).

Бир нечә күн јағыш јағды, торпаг тамам палчыг олду (табесиз мүрәккәб чүмлә).

в) Верилмиш мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләри садә чүмләләрә чевирин.

Нүмунә. Гырх илдән артыгдыр ки, мән Бакыда ишләјирәм (мүбтәда будаг чүмләси).

Мәним Бакыда ишләдијим гырх илдән артыгдыр (садә чүмлә).

г) Верилмиш садә чүмләләрин тәркибләрлә ифадә олунан мүбтәдасыны будаг чүмләјә чевирәрәк мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр дүзәлдин.

Нүмунә. Онун исте'дадлы бир алим олдуғу инди һамыја мә'лум иди (садә чүмлә).

Инди һамыја мә'лум иди ки, о исте'дадлы бир алимдир (мүрәккәб чүмлә).

ғ) Фе'ли сифәт вә мәсдәр тәркибләри иштирак едән садә чүмләләри тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрә чевирин.

Scanned with MOBILE SCANNER

Нүмунә. Мән Вәлинин инди һарада ишләдијини билмирдим (садә чүмлә).

Мән билмирдим ки, инди Вәли һарада ишләјир (тамамлыг будаг чүмләси).

д) Верилмиш тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләри садә чүмләләрә чевирин.

Нүмунә. О адамлар галиб кәлә биләр ки, онлар һәм ирадәли, һәм дә тәмиз вичданлы олсунлар (тә'јин будаг чүмләси).

Һәм ирадәли, һәм дә тәмиз вичданлы олан адамлар галиб кәлә биләрләр (садә чүмлә).

е) Верилмиш табели мүрәккәб чүмләләрин заман будаг чүмләләрини фе'ли бағлама тәркибләринә чевирмәклә онлары садә чүмлә шәклинә салын.

Нүмунә. Елә ки гардашынын сәсини ешитди, Тәрланын севинчдән көзләри јашарды (мүрәккәб чүмлә).

Гардашынын сәсини ешитчәк Тәрланын севинчдән көзләри јашарды (садә чүмлә).

2. Верилмиш мәтни редактә един, мәтндә тез-тез тәкрар едилән вә фикрин ајдын ифадә олунмасына хәләл кәтирән үзвләри онларын синтактик синонимләри илә әвәз един.

Бу нөв чалышмалар үчүн ашағыдакы кими мәтнләр сечмәк олар:

Чичәкләр

Ларисанын күлшәни бүтүн маһалда мәшһур иди. Лариса чох сәхавәтли бир гадын иди. Бүтүн кәнд чаванлары һәр ахшам Ларисанын бағындан күл дәрәрдиләр. Лариса исә һәр күн бу күлләри гајғылы әлләри илә бечәрәрди. Ларисанын бир оғлу вә бир гызы вар иди. Ларисаја әбәди сәадәт гисмәт олмады. Дүшмән онун һәјатыны зәһәрләди. Ларисанын оғлу чәбһәјә кетди. Бир аз сонра дүшмәнләр кәнди тутдулар. Артыг Лариса күлшәни бечәрмирди. Она көрә дә күлшән јаваш-јаваш саралмаға башлајырды. Анчаг Лариса сонра баxыб көрдү ки, бу чичәкләр она лазымдыр. Лариса бу чичәкләрә гуллуг етмәјә башлады. Лариса һәр күн оғлу вә кәлини кедән јоллара бахар вә дејәрди:

— Кәләчәкләр!

Бу нөв чалышмаларын ичрасы имкан верир ки, шакирдләр өзләри фикирләшсин, мүстәгил олараг синтактик синонимләрдән даһа әлверишли вә јеринә көрә фикрин даһа дәгиг вә ајдын ифадәсинә көмәк едә биләнләрини сечсинләр.

3. Верилмиш чүмләләрдә нөгтәләрин јеринә елә тә'јин вә зәрфликләр сечиб артырын ки, онлар чүмләдәки фикри даһа чанлы, даһа ајдын ифадә етсин.

а) Бу заман . . . . . ај буруғу ишыгландырды.

. . . . . . дүзләр . . . . . дағлар . . . . отлаглар бизим одлар јурду олан Азәрбајчанда чохдур.

. . . . . . чајлар . . . . . дәнизләр онун гәлбини фәрәһлә долдурурду.

Һумај сазы дөшүнә басыб . . . . . . охујурду.

Балача Рамиз јухуда нә исә көрүб . . . . . күлүмсәјирди.

Мән өз . . . . . вәтәнними . . . . . севирәм.

Синтактик синонимләр үзрә belә тапшырыглар бөјүк практик әһәмијјәт кәсб едир. Шакирдләр тапшырығы јеринә јетирәркән епитет мәгамында олан тә'јин вә зәрфликләрин ашағыдакы кими мүхтәлиф нөвләриндән истифадә етмәклә бир-бириндән мә'на чаларлыглары илә фәргләнән чүмләләр дүзәлдә биләрләр; мәсәлән:

1-чи чүмләдә: **бәдирләнмиш, парлаг, ондөрдкечәлик (ај).**

2-чи чүмләдә: **јашыл, көз ишләдикчә, узанан, учу-бучағы олмајан, лаләли, чејранлы-чүјүрлү (дүзләр); уча, һүндүр, гарлы, башы гарлы, көјләрә учалан, сәфалы, сылдырымлы (дағлар); көј, гојунлу-гузулу, сулу (отлаглар).**

3-чү чүмләдә: **кур, бол сулу, дупдуру, дағлардан шығыјыб кәлән (чајлар); көј, мави, чошғун далғалы (дәнизләр)**

4-чү чүмләдә: **үрәклә, үрәкдән, учадан, севинчлә, фәрәһлә, авазла, сева-сева, зил сәслә (охујурду).**

5-чи чүмләдә: **хәфифчә, хәфиф-хәфиф, шадлығындан (күлүмсәјирди)**

6-чы чүмләдә: **доғма, әзиз, бөјүк, мүгәддәс, көзәл, күнәшли (вәтәними); үрәкдән, гәлбән, бөјүк мәһәббәтлә, саф гәлблә, һәр шејдән артыг (севирәм) вә с. кими ишләтмәклә.**

Синтактик синонимләр үзрә иши тәкчә бу типли тапшырыгларла дејил, грамматик тәһлил просесиндә дә кениш мигјасда тәтбиг етмәк олар. Тәһлил үчүн сечилмиш вә ја мүстәгил олараг шакирдин өзү тәрәфиндән гурулмуш чүмләләрдә бу вә ја дикәр үзвүн синтактик синонимләрлә әвәз олунмасыны шакирдләрдән тәләб етмәк һәмишә мүмкүндүр. Мәсә-

лән: **Мави Хәзәрин ағ көпүклү далғалары боз гајалыглара чырпылырды**—чүмләси үзрә синтактик тәһлили мүәллим ашағыдакы истигамәтдә давам етдирә биләр:

Суал — **Мави Хәзәрин ағ көпүклү далғалары** — бирләшмәсиндә мави вә ағ көпүклү тә'јинләрини башгалары илә нечә әвәз етмәк олар?

Ҹаваб— **Көј** Хәзәрин **кур** далғалары,

Күмүш рәнкли Хәзәрин **чошан** далғалары.

Суал — **Боз гајалыглар**—бирләшмәсиндә **боз** сөзүнү нечә әвәз едәрсиниз?

Ҹаваб—**Сылдырымлы** гајалыгларла, **һүндүр** гајалыгларла вә с.

Ҹүмләдә сөзләрин сырасы үзрә

1) Ҹүмлә үзвләри сырасынын позулмасына јол верилмиш мәтнләри редактә един.

Белә мәтнләр әввәлҹәдән мүәллимин өзү тәрәфиндән тәртиб едилир, ја да IV—VIII синифләрин әдәбијјат китабларына дахил едилмиш нәср әсәрләриндән сечилир.

Мәсәлән, мүәллим тәрәфиндән тәртиб едилмиш ашағыдакы мәтнләри редактә етмәк шакирдләрә тапшырыла биләр:

Мәтн

Јајын сон күнләри иди. **Ов үчүн чох мешәни кәзиб јорулмушдум.** Бир тәрәфдән дә ахшам јаваш-јаваш дүшүрдү. Буна көрә дә бир армуд ағачына чыхдым. **Өзүмү ағача белимдәки кәмәрлә бағладым. Јуху тутду мәни. Бир вахты кечәнин бир сәс ешитдим.** Көзләрими ачдым.

Мәтн

Камил евләринә кәлирди. **О, бир аз араланмышды ки, мәктәбдән Бәбир кишинин евиндә јанғын баш вердијини көрдү. Алов бүрүмүшдү еви. Алов даһа да шиддәтләнирди, күләк әсдикҹә.** Евдән балача бир гызын чығыртысы ешидилирди. **Камил итирмәди өзүнү. О, күчәјә бахан пәнҹәрәдән атды өзүнү ичәри вә чәлд гызы чөлә чыхарды.**

Бу мәтнләрдәки сырасы позулмуш үзвләри шакирдләр мүәјјәнләшдирир вә дүзәлдирләр. Әлбәттә, белә мәтнләр редактә едиләркән гаршыја чыхан илк чәтинликләр заманы мүәллим мүәјјән изаһат вә истигамәт вермәли вә тәдриҹән бу

иши шакирдләрин мүстәгил олараг өзләринин јеринә јетирмәләринә наил олмалыдыр.

2. Бүтөв мүхтәсәр ҹүмләләри икинҹи дәрәҹәли үзвләр һесабына кенишләндирин.

Белә тапшырыглар васитәсилә шакирдләрә ҹүмлә үзвләринин үслуби вә грамматик ҹәһәтдән дүзкүн сыраланмасына, һәр бир үзвүн ҹүмләдәки јерини мүәјјәнләшдирмәјә вә беләликлә, дүзкүн ҹүмләләр гура билмәјә даир вәрдишләр вермәк нәзәрдә тутулур. Гејд едилмәлидир ки, бу нөв тапшырыглар үзәриндә апарылан иш нитг инкишафы нөгтеји-нәзәриндән олдугҹа фајдалы вә зәруридир. Һәм дә шакирдләр белә тапшырыглары һәвәслә јеринә јетирирләр.

Хүсусилә, бу тапшырыглар о заман даһа чох фајдалы олур ки, шакирдләр верилмиш бүтөв садә ҹүмләләри икинҹи дәрәҹәли үзвләр һесабына кенишләндирмәклә рабитәли мәтнләр дүзәлдирләр. Мәсәлән, бүтөв садә ҹүмләләрдән ибарәт ашағыдакы кими мәтнләри икинҹи дәрәҹәли үзвләр һесабына кенишләндирмәк олар, мәсәлән:

Синфимизин пионерләри гәрара алдылар. Биз кетдик. Гала тикилмишди. Мүәллимимиз сөһбәт етди. Рамана галасы тикилмишдир. Синфимизин пионерләри имәҹилијә чыхдылар. Ушаглар ишләјирдиләр. Биз тәмизләдик. Даш дөшәдик.

Һәмин мәтн икинҹи дәрәҹәли үзвләр һесабына тәхминән белә кенишләндирилир:

Дәстә топланышында синфимизин пионерләри Рамана галасыны абадлашдырмағы гәрара алдылар. Истираһәт күнү биз галаја бахмаға кетдик. Бу гала бир гајалығын үстүндә тикилмишди. Мүәллимимиз галанын тарихиндән марағлы сөһбәт етди. О, деди ки, Рамана галасы XIII—XIV әсрләрдә тикилмишдир. Бир нечә күндән сонра синфимизин бүтүн пионерләри имәҹилијә чыхдылар. Дәстәмизин пионерләри һәвәслә ишләјирдиләр. Биз галанын әтрафыны тәмизләдик, бөјүк бир саһәјә даш дөшәдик.

3. Анҹаг үзвләринин сыраланмасы илә фәргләнән ашағыдакы ејни ҹүмләләрин мә'на фәргини изаһ един.

1. Ваһаб јајда пионер дүшәркәсиндә дост олдуғу Сирануша мәктуб көндәрди.

2. Ваһаб пионер дүшәркәсиндә дост олдуғу Сирануша јајда мәктуб көндәрди.

Scanned with MOBILE SCANNER

Сыраланманы нәзәрдән кечирмәклә шакирдләр мүәјјәнләшдирирләр ки, јајда заман зәрфлијинин јеринин дәјишдирилмәси чүмләнин мә'насына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Әкәр јајда заман зәрфлији (фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунан тәјинин тәркибиндә олмагла) Ваһабын Сиранушла олдуғу вахты билдирирсә, икинчи чүмләдәки јајда мәктубун көндәрилдији вахты билдирир. Бу нөв тапшырыглар ашағыдакы кими дә гојула биләр:

Әли мәктәбдә дүнән мәндән китаб алды—чүмләсиндә сөзләри елә дәјишдирмәли ки, һәмин чүмлә ашағыдакы мә'на чаларлыгларыны ифадә етсин.

а) Ишин анчаг дүнән көрүлдүјү билдирилсин;

б) Ишин мәктәбдә көрүлдүјү билдирилсин;

в) Башгасынын дејил, анчаг Әлинин китаб алдығы билдирилсин;

г) Әлинин башгасындан дејил, анчаг мәндән китаб алдығы билдирилсин.

Бу тапшырығы ичра етмәклә шакирдләр бир-бириндән мә'на чаларлыглары илә фәргләнән belә чүмләләр алырлар:

а) Әли мәктәбдә дүнән мәндән китаб алды.

б) Әли дүнән мәндән мәктәбдә китаб алды.

в) Мәктәбдә дүнән мәндән Әли китаб алды.

г) Әли дүнән мәктәбдә мәндән китаб алды.

Узлашма әлагәси үзрә:

1. Елә чүмләләр гурун ки, орада мубтәдалар топлулуг, чохлуг билдирән ч а м а а т, ә һ а л и, х а л г, к ү т л ә, а л ә м, н а х ы р исимләри илә ифадә едилсин.

2. Ашағыдакы чүмләләрдә хәбәрләрин нә үчүн үчүнчү шәхсин чәминдә дејил, мәһз тәкиндә ишләндијини изаһ един:

1. Бакыда ијирми ики мин фәһлә чалышыр (Мәммәд Сәид Ордубади).

2. Күн батмаға аз галмышды ки, тәпәдән от тајасына тәрәф үч өкүз енди (Ә. Вәлијев).

3. Арпа тәпәсинин алтындан бу кәндә тәрәф хејли атлы кәлирди (Ә. Вәлијев).

3. Хәбәрләри к ө з л ә м ә к, д и н л ә м ә к, б и л м ә к, к ө р м ә к фе'лләри илә ифадә олунан елә чүмләләр гурун ки, һәмин чүмләләрдә мубтәда вәзифәсиндә һ а м ы сөзү ишләдилсин.

4. һәр кәс, һәр бир кәс, кимсә, һеч ким, һеч кәс кими гејри-мүәјјән әвәзликләр чүмләдә мубтәда ролунда чыхыш едәрәк, бир шәхси билдирдији кими, бир нечә шәхси дә билдирир. Лакин һәр ики һалда һәмин сөзләрлә ифадә олунмуш мубтәдаларын хәбәри тәк олур. Буну нә илә изаһ едә биләрсиниз?

Ашағыдакы чүмләләри тәһлил етмәклә һәмин суалын чавабыны тапын.

1. Биз елә бир чәмијјәт јаратмышыг ки, орада һәр кәс өз бачарыг вә габилијјәтинә көрә ишләмәлидир (М. Ибраһимов).

2. Кимсә онун адыны, јашыны, һарада доғулдуғуну вә кимин гызы олдуғуну билмирди (А. Сејфәддин).

3. Һеч ким чаваб вермәди (Һ. Меһди).

4. Һеч кәс дөнүб бахмады (М. Чәлал).

Scanned with MOBILE SCANNER

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНИН ЕФФЕКТИВЛИЈИНИ АРТЫРМАГ ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Кән'ан **МИКАЈЫЛОВ**
АДУ-нун досенти

Дәрс—тә'лим вә тәрбијә ишинин әсас тәшкилат формасыдыр. Мүәллим дәрсдә әсас симадыр. Дәрсин мүвәффәгијјәтли кечмәси биринчи нөвбәдә мүәллимдән асылыдыр.

Тә'лим үсуллары биринчи нөвбәдә тә'лимин мәгсәдилә әлагәдар олур. Мөвзу, мәгсәд, синиф вә шәраит мүәллимдән мүхтәлиф методик јоллар тәтбиг етмәји тәләб едир. Дәрси сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн истифадә олунан тә'лим үсулларындан биринчиси мүәллимин шәрһидир. Сон вахтлара гәдәр методик әдәбијјатда мүәллимин шәрһинә, изаһына, нитгинә аз јер верилирди. Тәбиидир ки, мүәллимин билији, мә'луматы кениш олмалы, јалныз дәрсликдәки материалла кифајәтләнмәмәлидир. Онун изаһаты ајдын, ардычыл вә мәнтиги, нитги исә көзәл, рәван, ахычы вә чазибәдар олмалыдыр.

Дәрсин еффективлијини артырмаг үчүн дәрсләрин тәшкилинә фикир вермәк лазымдыр. Дәрсин тәшкилиндә исә онун мәрһәләләринә диггәт едилмәлидир.

Сон заманлара гәдәр мәктәбләримиздә кениш јајылмыш олан комбинә едилмиш (гарышыг) дәрс типи өзүнә мөһкәм көк салмышды. Белә дәрсдә тәхминән ашағыдакы схем үзрә мәшғәлә апарылырды:

1) Ев тапшырыгларынын јохланмасы.
2) Кечмиш дәрсин сорғусу.
3) Јени дәрсин изаһы.
4) Јени дәрсин мөһкәмләндирилмәси.
5) Евә тапшырыг.

Бу мәрһәләләрин өзүнәмәхсус мүсбәт чәһәтләри олмагла бәрабәр, нөгсан чәһәтләри дә вардыр:

1) Узун илләр педагокика елминдә вә мәктәб практикасында һөкм сүрән стандарт схем, мүәллимин јарадычылыг тәшәббүсүнү боғурду. Дәрс өз мәзмунуна вә гурулушуна көрә мүхтәлиф олдуғундан бүтүн мәшғәләләрдә ејни стандарт схемдән истифадә етмәк јарамаз.

2) Шакирдләрин фәаллығы вә мүстәгиллији аз олурду.

3) Тапшырыгларын јохланмасына вә кечмиш дәрсин сорғусуна бә'зән дәрс саатынын 50 фаизи сәрф олунурду.

Һәмин нөгсанлара бахмајараг, биз бу мәрһәләләрин дејил, ејни заманда бу мәрһәләләрә дә алудә олараг онун әсири олмаг истәмирик. Биз бу мәрһәләләри бир-бириндән ајырмамалы, она ваһид бир просес кими бахмалы, шаблона чевирмәмәли, јарадычы сурәтдә јанашмалы, мүәллимин изаһына кениш јер вермәклә бәрабәр, шакирдләрин дә фәаллығыны тә'мин етмәлијик. Шүбһәсиз ки, мүәллим јарадычы сурәтдә мөвзунун характери вә синфин сәвијјәсинә ујғун олараг, бә'зән јени дәрсин изаһына чох, мөһкәмләндирилмәсинә аз вахт, бә'зән дә әксинә һәрәкәт етмәлидир. Даһа доғрусу, јени дәрсин изаһы илә мөһкәмләндирилмәси мүәллим үчүн ваһид бир просес олмалыдыр. Мүәллимин бу вә ја дикәр дәрсдә әсас вәзифәси гаршысына гојдуғу мәгсәдә наил олмасыдыр. О, гаршысына гојдуғу мәгсәдә наил олмаг үчүн һәр чүр имкандан истифадә етмәли, мүхтәлиф методик пријомлары тәтбиг етмәлидир.

Мүәллим Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләри дүшүндүрмәли, онлары јазы тахтасында ишләтмәлидир. Бә'зи мүәллимләр грамматика илә әдәбијјат дәрси арасында фәрг гојмур, ејни үсулда һәр ики фәнни тәдрис едир. Һисс олунур ки, шакирдләрин дә, мүәллимләрин дә әдәбијјат дәрсинә марағы даһа чохдур. Доғрудур, грамматиканын тәдриси әдәбијјатын тәдрисинә нисбәтән чәтиндир. Бу чәтинлији арадан галдырмаг, грамматиканын хүсусијјәтинә вә тәдриси јолларына фикир вермәк лазымдыр. Бу барәдә академик А. В. Текучјев јазыр:

«Ән мүчәррәд елмләрдән бири олан вә мә'лумат әламәтләринә көрә ријазијјата јахынлашан грамматиканын тәдриси асан иш дејилдир. Грамматиканын тәдрисиндә ән бөјүк чәтинлик онун елми-нәзәри әсасларынын мүәллим тәрәфиндән мәктәбјашлы шакирдләрин инкишаф сәвијјәсинә ујғун шәкилдә ишләнмәсиндән ибарәтдир».

Scanned with MOBILE SCANNER

Азәрбајчан дили дәрсләринин сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн һәр шејдән әввәл сорғунун дүзкүн тәшкилинә фикир вермәлијик. Чүнки сорғу јохламанын бир формасы олараг, һәм дә өјрәдичи характер дашыјыр, шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәјә хидмәт едир. Инди габагчыл мүәллимләримиз биринчи вә икинчи мәрһәләни бирләшдирәрәк 10—15 дәгигә мүддәтинә сорғунун тәшкилини һәлл едирләр. Тапшырыглары кәмијјәт вә кејфијјәтчә јохлајан мүәллим ејни тапшырығы бир нечә шакирдә охутдурур. Ејни вахтда үч шакирддән сорушур. Вахта гәнаәт етмәк вә шакирдләри фәаллашдырмаг үчүн карточка үсулундан истифадә едир.

Сорғу илә әлагәдар олараг бир габагчыл тәчрүбәни дә охучуларын нәзәринә чатдырмаг истәрдим. Сорғу заманы шакирдләрин диггәтли вә фәал олмаларыны, грамматик материалын мәнтиги вә шүурлу мәнимсәнилмәсини тә'мин етмәкдә, Бакыдакы 176 нөмрәли мәктәб коллективинин тәчрүбәси диггәтәлајигдир. Бурада бир шакирд данышанда о бириләр диггәтлә гулаг асыр. Сонра мүәллимин рәһбәрлији илә һәмин шакирдә јолдашлары суаллар вермәјә башлајырлар. Суаллар нәинки һәмин параграфа, һәтта һәмин бәһсә дә аид олур. Мәсәлән, VI синифдә фе'лин кәләчәк заманыны данышан шакирдә ашағыдакы суаллар да верилир:

1) Фе'лин әсас хүсусијјәтләри һансылардыр вә о башга нитг һиссәләриндән нә илә фәргләнир?

2) Фе'лин нечә заманы вар вә һансылардыр?

3) Ејни бир фе'ли мүхтәлиф чүмләләрдә һәр үч заманда ишләт.

4) Фе'лин әмр формасы илә хәбәр формасынын фәрги нәдән ибарәтдир?

Әкәр верилән бу суаллардан биринә шакирд чаваб верә билмәзсә, суал верән шакирд өзү һәмин суалын чавабыны изаһ едир. Верилән чавабларын дүзлүјүнә вә тамлығына мүәллим нәзарәт едир. Бу заман шакирдләр фәал олараг материалы шүурлу мәнимсәмәклә бәрабәр, дүзкүн чүмлә гурмаг вәрдиши дә әлдә едирләр. Бу да өз нөвбәсиндә онларын нитг инкишафы үчүн зәмин јарадыр.

Јени материалын мәнимсәдилмәси вә мөһкәмләндирилмәси дәрсин тәшкилиндә әсас вә һәлледичи мәрһәләдир. Чүнки шакирдләрә мөһкәм билик вә бачарыг верилмәсиндә башлыча ағырлыг мәһз бу мәрһәләнин үзәринә дүшүр. Мүәллим јени мөвзунун мәнимсәдилмәсиндә һансы јоллардан истифадә

едәчәјини, һәр шејдән әввәл мөвзунун характеринә вә синфин сәвијјәсинә көрә мүәјјәнләшдирмәјә чалышмалыдыр. Тәчрүбә вә мүшаһидәләримизә әсасән дејә биләрик ки, мүәллим, ејни бир мөвзуну паралел синифләрдә тәдрис едәркән, мүхтәлиф үсуллардан истифадә едир. Набат Ибраһимова (190 нөмрәли мәктәб) V синифләрдә сифәт бәһсинин илк параграфы олан «Сифәт һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусуну кечәркән V «а» синфиндә дедуктив, V «б» синфиндә исә индуктив јолдан истифадә етмишдир. Чүнки V «а» гүввәли, V «б» исә нисбәтән зәиф синиф иди. О, һәр ики синифдә гаршысына гојдуғу мәгсәдә чатмышдыр.

Јени материалын изаһында V—VIII синиф мүәллимләри ики чәһәтә фикир вермәлидирләр:

1) Әкәр шакирдләрә әввәлки синифләрдә (ибтидаи синифләр дә бура дахилдир) мә'лумат верилмишсә, мүәјјән тәсәввүр алмышларса, онда бу мөвзу јени мөвзу кими кечилмәмәлидир. Шакирдләрин көһнә биликләри нәзәрә алынараг мусаһибә үсулундан истифадә етмәк лазымдыр. Бу заман мүәллим јени дәрси изаһ едәркән шакирдләри баша салмалыдыр ки, онларын мөвчуд билији там дејилдир.

2) Әкәр мөвзу шакирдләр үчүн тамамилә јенидирсә, онда мүәллимин шәрһинә кениш јер вермәк лазымдыр. Шакирдләри дәрслик үзәриндә мүстәгил сурәтдә ишләтмәк лазымдыр. Бу заман дәрсин еффективлијини артырмаг үчүн мүәллим шакирдләрин гаршысында мүхтәлиф суаллар гојуб, онларын диггәтини буна чәлб етмәлидир.

Тә'лим просесиндә шакирдләр билији үч јолла ала биләрләр:

1) Јени мөвзуну мүәллим, там шәкилдә изаһ едир вә шакирдләрә билик верир.

2) Мүәллим билијин алынма просесинә шакирдләри дә чәлб едир.

3) Јени материалын өјрәдилмәси шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллығынын нәтичәсиндә олур.

Көрүндүјү кими, мүәллимләрин мәгсәди јалныз билик вермәк, өјрәтмәк дејил. Һәм дә шакирдләрә өјрәнмәји өјрәтмәкдир. Онларын тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәкдир. Онлары мүстәгил ишә алышдырмаг, идрак фәалијјәтини гүввәтләндирмәк, онларын фәаллығыны артырмагдыр.

Гејд етмәлијик ки, һәлә дә мәктәбләримизин бир чохунда Азәрбајчан дилинин тәдриси күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә де-

MOBILE SCANNER

јилдир. Орта мәктәбдә әсас фәнн олан Азәрбајчан дили кими мараглы вә мәзмунлу бир фәнн грамматиканы грамматика хатиринә өјрәтмәк кими баша дүшүлүр. Шакирдләр чох вахт тә'риф вә гајдалары билдикләри һалда, ону тәтбиг етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Мәктәбдә һазыр форманы әзбәр билән шакирд јахшы гијмәт алдығы һалда, һәјатда ону доғрултмур. Өз фикрини јазылы вә шифаһи шәкилдә мүстәгил сурәтдә изаһ етмәкдә чәтинлик чәкир. Хүсусән, орта мәктәб мә'зунлары али мәктәбләрә дахил оларкән онларын мәнтиги тәфәккүрүнүн зәиф олдуғу ашкар көрүнүр. Тәфәккүр дә нитглә бағлы олдуғундан, нитгләринин дә зәифлији өзүнү бүрузә верир. Мүәллимләримизин вәзифәләриндән бири дә доғма дилимизи шакирдләрә бөјүк руһ јүксәклији илә өјрәтмәкдә вә севдирмәкдә мәс'улијјәт һиссләрини итирмәмәкдир. Бәс ана дилини орта мәктәбдә тәдрис етмәкдән мәгсәд нәдир? Бу суала профессор А. Абдуллајев белә чаваб верир:

«Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин башлыча вәзифәси шакирдләрә ана дилинин әсасыны мәнимсәтмәк, онлара дил һадисәләриндән баш чыхара билмәји өјрәтмәк вә онларын әдәби дилә, нитг мәдәнијјәтинә мүкәммәл јијәләнмәләрини тә'мин етмәкдән ибарәтдир»*.

Доғрудан да, шакирдләримизә јүксәк савад вә зәнкин нитг мәдәнијјәти вермәк вәзифәси һазырда габагчыл мүәллимләримизин шүары олмушдур. V синифдә «Апострофлу сөзләр» мөвзусуну өјрәдән мүәллим, шакирдләрин диггәтини һәмин сөзләрин тәләффүзүнә, јазылышына вә нитгиндәки ролуна чәлб етмәлидир. Һәмин сөзләр нитгдә ишләдилмәсә, даһа апострофу өјрәтмәк нәјә лазым кәлир? Мәһз буна көрә дә мүәллим апострофлу сөзләрин һеч олмаса мүәјјән групуну шакирдләрин лүғәт еһтијатына дахил етмәли вә шакирдләр онлары нитгдә ишләтмәлидирләр. Мәсәлән:

1) Һәр бир шакирд грамматик **тә'рифи** шүурлу сурәтдә баша дүшмәлидир.

2) Һәр кәс она е'тибар олунан вәзифәдә **мәс'ул** олмалыдыр.

3) Колхоз сәдри **мәс'улијјәт** һиссини итирдијиндән, мәһсул планы да долмады.

4) **Е'тираф** етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан халгы **чүр'әтли** вә **исте'дадлы** халгдыр.

---

* А. Абдуллајев, Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы, 1968, «Маариф», сәһ. 3.

5) Бакыда чохлу нефт **мә'дәни** вардыр.
6) Сәнә һәр кимсә елм едә **тә'лим**
Она вачибдир, ејләмәк **тә'зим**.

(С. Ә. Ширвани)

Бу алты чүмләдә 10 апострофлу сөз вардыр. Апострофлу сөзләр һаггында шакирдләрә мүәјјән нәзәри билик верән мүәллим, бу билији вәрдишә вә бачарыға чевирмәк үчүн һәмин чүмләләр әсасында чалышма апармалыдыр. Тәбиидир ки, һәр шејдән әввәл шакирдләр һәмин чүмләләрдәки апострофлу сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәли вә дәфтәрләринә јазмалыдырлар. Һәмин сөзләрин мә'насыны, јазылышыны вә нитгдәки ролуну баша салмаг үчүн мүгајисә үсулундан истифадә етмәлидир. Хүсусән, шакирдләрин диггәтини мәс'ул—мәһсул, мә'дәни—мәдәни сөзләринә чәлб етмәлидир. Чүнки бу сөзләр нитгдә чох заман дүзкүн тәләффүз едилмәдијиндән мә'на долашыглығына да кәтириб чыхарыр. Шакирдин лүғәтинә дахил олан тә'лим вә тә'зим сөзләринин дә мә'насы изаһ едилир. Бу изаһатдан сонра мүәллим шакирдләрә тапшыра биләр ки, һәрәниз мүхтәлиф саит вә самитләрдән сонра кәлән беш апострофлу сөз «Мәктәблинин орфографија лүғәти»ндән тапыб, чүмлә дахилиндә ишләдин. Беләликлә, шакирдләр фәал сурәтдә апострофлу сөзләри тапыб, мүстәгил сурәтдә чүмлә дахилиндә ишләдирләр. Бу заман апострофлу сөзләр бә'зән ејни олса да (бу тәбиидир), чүмләләр мүхтәлиф олачагдыр.

Дәрсин еффективлијинин артырылмасында шакирдләри фәаллашдырмағын ролу бөјүкдүр. Буну нәзәрә алан Сәлтәнәт Кәримова (199 нөмрәли мәктәб) өз иш тәчрүбәсиндә бу мәсәләјә һәмишә фикир верир вә јени дәрси мүсаһибә үсулу илә тәшкил едир. О, ардычыл олараг шакирдләрин гаршысында мүәјјән суаллар гојур вә һәмин суаллара чаваблар алмагла, тәдричән јени мә'луматы, нәтичәни ашкара чыхарыр. Мәсәлән, о, «Дүзәлтмә сифәтләр» мөвзусуну өјрәдәркән белә едир.

Дәрсин еффективлијини артырмаг үчүн бә'зән јени материалы өјрәдиркән, дәрслик үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкилинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мүәллим дүшүнүр ки, көрәсән онун шакирди дәрсликдән сәмәрәли сурәтдә истифадә едә биләрми? Бунун үчүн мүәллим шакирдләрин диггәтини параграфлара, һәр параграфдакы абзаслара, абзаслар арасындакы ардычыллыға, гара, јағлы шрифтлә верилмиш тә'рифләрә, онларын суаллары-

на вә кәтирилән мисаллара чәлб едир. Јени материалын өјрәдилмәси просесиндә дәрслик үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин дүшүнүлмүш шәкилдә тәшкили јахшы нәтичә верир. Бурада суалларын гојулушунун бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мүәллим параграфа аид суаллар верир, шакирдләр һәмин суалларын чавабыны дәрсликдән тапыб охујурлар. Бу заман шакирдләрин диггәти параграфдакы бүтүн материалы дејил, материалын әсасыны тәшкил едән суалларын чавабыны тапмаға чәлб едилмәлидир. Мәсәлән, VI синифдә «Фе'ли сифәт» мөвзусуну кечән мүәллим бунлара аид ашағыдакы суаллары тахтаја јазыр, шакирдләр дә дәрсликдән һәмин суалларын чавабларыны тапыб охујурлар.

1) Фе'ли сифәтләр нәјә дејилир?

2) Фе'ли сифәтләрин фе'лә охшар чәһәтләри һансылардыр?

3) Фе'ли сифәтләрин сифәтә охшар чәһәтләри һансылардыр? Сонра дәрсликләр өртүлүр. Шакирдләрдән бири вә ја икиси ардычыл вә мәнтиги сурәтдә һәмин мөвзуну синифдә данышыр.

Һәр мөвзунун өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри олдуғундан ајры-ајры дәрсдә дә мүхтәлиф үсуллардан истифадә олунмалыдыр. Бә'зән дәрсдә еффективлији артырмаг үчүн бу вә ја дикәр методдан ајрылыгда дејил, бунларын һамысындан истифадә етмәк дә олар. Мәсәлән, VII синифдә тамамлыг будаг чүмләсини өјрәдәркән мүәллимин изаһындан, мүсаһибәдән, мүгајисәдән вә әјани вәсаитдән истифадә етмәк мүмкүндүр. Мүәллим јени дәрс һаггында изаһат вермәмишдән әввәл шакирдләрин тамамлыг һаггындакы мә'луматларыны јада салыр, кечмиш биликләрини бәрпа едир. Ајдындыр ки, садә чүмләдәки тамамлығын маһијјәтини билмәјән шакирд, табели мүрәккәб чүмләдәки тамамлыг будаг чүмләсини дәрк едә билмәз. Мәһз буна көрә дә мүәллим шакирдләрин тамамлыг һагтындакы кечмиш биликләринә истинад едәрәк, јени дәрси мараглы изаһ едир. Мүәллим изаһында мүгајисә методундан истифадә едәрәк тамамлыг будаг чүмләси илә мүбтәда будаг чүмләсинин фәргини баша салыр. Әјани вәсаитдә исә тамамлыг будаг чүмләсинин јерини вә баш чүмләјә нә илә бағландығыны вә дурғу ишарәләрини изаһ едир.

Мүәллим һәмин пријомларын вә мүасир дәрс үсулларынын тәтбиги нәтичәсиндә шакирдләри дүшүндүрмәли, фәаллашдырмаға чалышмалыдыр.

Азәрбајчан ССР маариф назири академик М. Меһдизадә бу хүсусда белә јазыр: «Мүасир дәрс дедикдә биз она наил олмалыјыг ки, һәр дәрс идеја-сијаси чәһәтдән мәзмунлу вә дүзкүн олсун, методик чәһәтдән шакирдләрин идрак фәаллијјәтини күчләндирмәјә хидмәт етсин, шакирдләрә мүстәгил дүшүнмәји өјрәтсин, дәрс интенсивләшдирилсин вә фәрдиләшдирилсин, орада техники тә'лим васитәләринә кениш мејдан верилсин вә с.».

Бүтүн бу мәсәләләр мүәллим јарадычылығынын әсасыны тәшкил етдијиндән, мәктәбдә дәрс дејән һәр бир мүәллим дәрси сәмәрәли тәшкил етмәк, ону мүасир тәләбләр сәвијјәсинә галдырмаг үчүн академикин көстәришинә тә'лим просесиндә һәмишә әмәл етмәлидир.

Scanned with MOBILE SCANNER

ШАКИРДЛӘРИН ЈҮКСӘК НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИНӘ ЈИЈӘЛӘНМӘСИ МҮҺҮМ МӘСӘЛӘДИР

Х. ЧАББАРОВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин баш мүәллими

Һазыркы дөврдә Азәрбајчан халгынын мәдәни сәвијјәси сүр'әтлә јүксәлир. Өлкәмиздә јени инсан јетишир, коммунист биркәјашајыш гајдалары бәргәрар олур, зәһмәткешләр арасында ичтимаи әлагәләр кенишләнир, јазылы вә шифаһи үнсијјәтин формалары илдән-илә артыр. Бу објектив инкишаф адамларын јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәләринә, чәмијјәтдә гаршылыглы һөрмәт һиссинин артмасыны, меһрибанлыг мејлләринин күчләнмәсини, нәзакәтли данышығын һамы үчүн вәрдишә вә адәтә чеврилмәсини тәләб едир. Нитг мәдәнијјәтинин әмәли мәсәләләри инди зәһмәткеш күтләләри һәмишәкиндән даһ чох марагландырыр. Проф. А. Абдуллајевин «Нитг мәдәнијјәти вә натиглик мәһарәти» китабы (Бакы, 1968) бу һагда јазылмыш илк дәјәрли әсәрдир.

Орта мәктәбин јени програмында да (1970) нитг мәдәнијјәтинин нәзәри вә әмәли мәсәләләринә, услубијјат ишләринин апарылмасына хејли јер верилмишдир. Һәмин програмда көстәрилир ки, орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин башлыча мәгсәдләриндән бири дә шакирдләрә јүксәк нитг мәдәнијјәти вәрдиши ашыламагдан ибарәтдир. Бу чох мүһүм мәсәләдир. Индијә гәдәр Азәрбајчан дилинин лексиколокијасы, услубијјаты, семасиолокијасы вә нитг мәдәнијјәти илә бағлы олан ән мүһүм мәсәләләр орта мәктәб програмында өз әксини тапмамышдыр. Јени програмда исә шакирдләрин зәнкин сөз еһтијатына јијәләнмәси, чүмлә тәртиби гајдалары, дилин лүғәт тәркибиндәки сөз груплары, семантик чәһәтдән сөз вә ифадәләрин әсас нөвләри, дил һаггында анлајыш мәсәләләринин өјрәдилмәсинә IV—VIII синифләрдә 50 саат, X синифдә исә 23

саат вахт ајрылмышдыр. Азәрбајчан дилиндән шакирдләрә өјрәдилмәси вачиб олан бу 73 саатлыг материал јени програмда верилиб, амма көһнә дәрсликләрдә јохдур. Она көрә дә орта мәктәб үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләрини јенидән ишләјиб чап етдирмәк лазым кәлир.

Јени програмын мүһүм тәләбләриндән бири дә будур ки, биринчи синифдән башлајараг Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин «Нитг мәдәнијјәти вә услубијјат»ла әлагәдар алдыглары биликләр VIII вә X синифләрдә системә салынсын, үмумиләшдирилсин вә дәринләшдирилсин, јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәкдә кәнч нәслә дүзкүн вә ајдын јол көстәрилсин.

Шүбһәсиз, бу јолда шакирдләрин ән е'тибарлы бәләдчиси мүәллим олмалыдыр. Мүәллим исә өзүндә олмајаны шакирдләрдән тәләб етмәјә һаглы дејил. Она көрә дә јени програма ујғун орта мәктәб дәрслији һазырланана гәдәр «Нитг мәдәнијјәти вә услубијјатла, лексиколокија вә үмуми дилчиликлә бағлы олан мөвзулары шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн, јахшы олар ки, дил әдәбијјат мүәллимләри А. Абдуллајевин «Нитг мәдәнијјәти вә натиглик мәһарәти» (Бакы, 1968), А. Гурбановун «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» (Бакы, 1967), С. Чәфәровун «Мүасир Азәрбајчан дили» (Лексика, Бакы, 1970) дәрсликләриндән истифадә етсинләр. Ону да јадда сахламаг лазымдыр ки, VIII—X синифләрдә бу мәсәләләрин кечилмәси бир нөв али мәктәбләрин филоложи факүлтәләринә һазырлыгдыр.

Ш. Сә'дијевин «Дил һаггында һекајәләр» (Бакы, 1959) китабыны охумағы шакирдләрә төвсијјә етмәк олар.

Доғрудур, лүғәт үзәриндә апарылан ардычыл иш нәтичәсиндә шакирдләрин сөз еһтијатынын артмасы, садә вә ајдын чүмләләр тәртиб етмәк, дүзкүн тәләффүз вә ифадәли оху вәрдиши газанмаг да јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк үчүн әһәмијјәтли ишләрдир. Амма Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркиби вә әсас лүғәт фонду, сөзүн мә'на груплары инсана бағышладығы тә'сир, архаизм, неолокизм, илкин вә төрәмә сөзләр, диалектизм вә лору сөзләр, тарихән сөзүн мә'насынын даралмасы вә кенишләнмәси, омоним, синоним вә антонимләр, услубијјат вә услуб саһәләри һаггында дүзкүн тәсәввүрә малик олмадан һеч кәс өз нитгини зәнкинләшдирә билмәз.

Бу мүһүм мәсәләләр шакирдләрә тә'лимин ардычыллыг вә системлилик, ајанилик, јаша вә билик сәвијјәсинә ујғунлуг принсипләри әсасында тәдричән өјрәдилмәлидир. Ушагларын

Scanned with Mobile Scanner

нитгини инкишаф етдирмәк иши дә биринчи синифдән башланмалыдыр. Ајдын һәгигәтдир ки, мәктәбә јеничә гәдәм гојмуш ушаглар ким илә, нә вахт, һарада вә нечә данышмағы бачармырлар. Онлар сөз, ифадә вә чүмләләрин инсана бағышладығы һисси, тә'сирин характерини јахшы анламырлар. Нәтичәдә үнсијјәтин ән ади тәләбләринә белә бирдән-бирә әмәл едә билмирләр, «атачан, аначан, бачы, гардаш» әвәзинә «әши, аз, а» сөзләрини, «бәли, хејр» әвәзинә «һә, һы, јох» кәлмәләрини даһа чох ишләдирләр.

Ушаглар көрдүјүнү көтүрүр, ешитдијини јадда сахлајыр. Онлар әдәби вә нәзакәтли данышмағы валидејнләрдән, өзләриндән бөјүк бачы вә гардашларындан, мүәллимләрдән өјрәнирләр. Буна көрә дә Ј. Әзимзадәнин «Һә, јохса бәли» һекајәсиндә олдуғу кими, валидејнләр дә, мүәллимләр дә кәнчләрин нәзакәтли данышыг вәрдиш газанмасы ишинә чидди тәләбкарлыг вә гајғы илә јанашмалыдыр. Һекајә тәбии шәкилдә, сәмими вә садә ушаг дили илә белә нәгл олунур:

«Мән балача идим. Билмирдим ки, башгалары чағыранда кәрәк «бәли» дејәсән. Ким мәни чағырса «һә» дејирдим. Анам бир нечә дәфә мәнә ачыгланыб демишди:

—«һә» јох, «бәли»...

Бир дәфә дә узаг гоһумларымыздан гоча бир киши бизә гонаг кәлмишди... Сөһбәт вахты мәндән сорушду:

—Адын нәдир, бала?

—Мурад...

Арадан бир аз кечди. Гоча бир дә мәни чағырды:

—Оғлум, Мурад!

Мән һәмишә олдуғу кими дедим:

—Һә.

Гоча елә бил чавабымы ешитмәди, бир дә чағырды.

Мән јенә «һә» сөзүнү учадан тәкрар етдим...

Гоча чох ачыглы һалда үчүнчү дәфә адымы чағырды. Мән јенә дә «һә» демәјә һазырлашырдым ки, бирдән «бәли» сөзү јадыма дүшдү. Билдим ки, гоча мәндән буну тәләб едир. Утана-утана јавашчадан дедим:

— Бәли.

Бах белә!—дејә гоча күлүмсүндү.—Инди сәндән хошум кәлди» (Јусиф Әзимзадә. Мурад дајынын хатирәләри, Бакы, 1961, сәһ. 4—5).

VII синифдә «Бәли, һә, хејр, јох» сөзләрини кечәркән бу һекајәнин охунмасыны шакирдләрә тапшырмаг олар. Һәмин

дәрсдә шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр ки, «һә, бәли, јох, хејр» сөзләрини бирләшдирән үмуми чәһәт будур ки, һамысы фикрә мүнасибәт билдирир. Фәргләндиричи чәһәт будур ки, «һә, бәли» сөзләри фикрә тәсдиг, «јох, хејр» сөзләри инкар мүнасибәт билдирир. Грамматик чәһәтдән бу сөзләр бәрабәр һүгуглудур. Үслуби чәһәтдән исә ејни мә'наны даһа инчә вә нәзакәтли шәкилдә ифадә етдији үчүн «бәли, хејр» сөзләрини нитгдә ишләтмәк мәгбул сајылыр.

Һансы мәктәбдә—шакирдләрин нитгинә диггәтлә, тәләбкарлыгла јанашылыр, орада адичә дәрсә давамијјәт јохланаркән белә һамы «бәли» дејә чаваб верир. Тәләбкарлыг олмајан јердә исә ушағын бири «һә», о бири «мән», дикәри исә «бурда», јахуд «бәли» дејир.

Дил-әдәбијјат фәнләринин тәдрисиндән мәгсәд јалныз шакирдләрә грамматик ганунлары, дүзкүн јазы вә ифадәли гираәт гајдаларыны өјрәтмәк дејил, һәм дә нәзакәтли данышыг вәрдиши ашыламагдан ибарәтдир. Јүксәк нитг мәдәнијјәти вә натиглик мәһарәти дә мәһз нәзакәтли данышыг үзәриндә гурулур. Индики шәраитдә шакирдләрә нәзакәтли данышыг вәрдиши һәм орта мәктәбин јени програмында «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» мәсәләләринин өјрәдилмәсинә ајрылмыш саатлар һесабына, һәм дә ваһид орфоепија режиминә чидди әмәл етмәк јолу илә формалаша биләр.

Кимлә, нә заман, һарада вә нечә данышмағы, үнсијјәтин конкрет мәгамында һансы сөзләри ишләтмәк бачарығына шакирдләр тәдричән јијәләнирләр.

Үнсијјәтин конкрет мәгамында шакирдләр тәрәфиндән ишләдилмәси зәрури сајылан инчә сөзләри, бәдии әдәбијјатдан көтүрүлмүш мүнасиб дил фактларыны ашағыдакы кими груплашдыра биләрик:

1. Илк танышлыг вә вахташыры көрүш мәгамында ишләдилән сөз, ифадә вә чүмләләр: Бағышлајын, сизин адыныз нәдир? Истәсәниз таныш оларыг. Кәлин таныш олаг, мәним адым Илһамдыр... Салам, хош көрдүк, сабаһыныз хејир, ахшамыныз хејир, һәр вахтыныз хејир, агибәтиниз хејир, хош кәлмисиниз, сәфәрдән саламат вә с. Мәс.: Салам, әзиз ана! Хош көрдүк, хош көрдүк, Әминә бачы! (С. Вурғун). Ахшамыныз хејир, Рүстәм дајы (М. Ибраһимов). Сән еј сәһәр досту, еј сабаһ гызы, сабаһын хејир! (Н. Хәзри).

2. Нәвазишкарлыг вә әзизләмә мәгамында хүсуси вә үмуми исимләрин сонунда титул кими ишләнән «Әми, дајы, хала, бибн, гардаш, бачы» сөзләрини, ејни заманда «ата, ана, әми,

Scanned with MOBILE SCANNER

бнбн, бачы, баба» кәлмәләринә «чан» морфемини артырыб ишләтмәк гаршыдакы шәхсә хош тә'сир бағышлајыр.

Јох, јох... Видадичан, бағышла мәни. Үрәкдән севирәм һәр бир кәлмәни! Еләдир, апачан, дедин үрәкдән... Сағ ол. Фитнә бачы. Азәр баба, билин ки, һәр дәм, мән сизин баланыз, кичијинизәм (С. Вурғун).

Әбдүл әми, гојма мәним күлләрим солсун (Ч. Чаббарлы). Чан нәнә, бир нағыл де... (Ә. Чәмил) вә с.

3. Үзрхаһлыг мәгамында ишләдилмәси зәрури сөз вә ифадәләр: бағышлајын, зәһмәт олмаса, бујруг олмасын, хаһиш едирәм, үзр истәјирәм, әкәр мүмкүнсә, вахтыныз варса, имканыныз олса, инчимәсәниз, әфв един» вә с. Мәс.:

Бәлкә дә јаздығым бу мәктубла мән.
Хәбәр вермәјирәм үрәјиниздән.
Одур ки, әввәлчә үзр истәјирәм.
Күнаһ мәнимкидир, әфв един устад (С. Вурғун).

Бу һичран чағында көзүнүн јашы.
Гәлбинә ахса да, бағышла мәни!
Күнаһым чохса да, бағышла мәни! (М. Мүшфиг)

4. Дә'вәт вә тә'кид мәгамында «бујурун ичәри кәлин, гонағымыз олун, гапымыз үзүнүзә һәмишә ачыгдыр, сизи сәбирсизликлә көзләјирик» кими хош тә'сирли сөз вә чүмләләр даһа чох ишләдилир.

5. Видалашмаг мәгамында шакирдләр «саламат галын, сағ олун, кечәниз хејрә галсын, јухунуз ширин олсун, евиниз абад олсун, һәмишә шадлыға кәләк, әлвида» кими инчә ифадәләри ишләтмәји бачармалыдырлар. Мәс.:

Сағ ол, әскик олма, сән јаша бары...
Ана, кетдим, саламат гал! — дејиб, өпдү гарыны.
Әлвида, еј Вәтән, еј Әзиз Бакы! (С. Вурғун)

6. Хош арзулары билдирмәк мәгамында ишләнән сөз вә чүмләләр: јахшы јол, уғур олсун, сәфәриниз уғурлу олсун, күнүнүз хош кечсин, ишиниз ирәли, мүбарәкдир, сағлыгла кејин, тојунуз мүбарәк, хошбәхт олсунлар, сизә дә гисмәт олсун, мин јашајын, минбудаг олун, ағ күнлү ол вә с.
Мәсәлән:

Ушаг бизимкидир, мүбарәк олсун!
Кәлинин јоллары күл-чичәк олсун...
Биз сәнсиз дә доланырыг, уғур олсун јолуна,
Гылынчыны чалан заман гүввәт кәлсин голуна!
Ана бахды өз оғлуна, су да сәпди далынча,

Шаир гәлби бу сәһнәдән илһамыны алынча,
Јаша деди, еј гәһрәман! Јаша деди еј Вәтән!
Гој вар олсун о мәрд элин, о сафешгин, әмәлин...
Јох, јох, әзиз балаларым, һеч гысмајын сәсинизи!
Күләр көрүм, ојнар көрүм, хошбәхт көрүм һәр вахт сизи
(С. Вурғун).

7. Разылыг вә әзизләмә мүнасибәтләрини билдирмәк мәгамында ишләдилән сөз, ифадә вә чүмләләри дә шакирдләрә мәнимсәтмәк лазымдыр: «чох разыјам, чох шадам, миннәтдарам, мәмнунијјәтлә, хошдур, ејби јохдур, көз үстә, хатирчәм олун, сизи унутмарам, әзизим, чаным-көзүм, көзүмүн ишығы, фәхрим, шөһрәтим, шаным, гадан алым, гурбан олум, чан бала» вә с. Мәс.:

Әзиз ана, чан ана! Көзәл, меһрибан ана!...
Чаным ана, көзүм ана! (И. Сәфәрли).

Фәхрим, ешгим, һәјатым,
Шөһрәтим шаным мәним!
Сәнсиз анылмаз адым, Азәрбајчаным мәним! (Ә. Зијатај).
Јох, јох... гадан алым, мин әјри көз вар (С. Вурғун).

Кәл бизә, гурбанын олум (М. Мүшфиг) вә с.

8. Шакирдләр тәбрик вә тәшәккүр билдирмәк мәгамында «бајрамыныз мүбарәк, јени илиниз мүбарәк, көзүнүз ајдын, сизи тәбрик едирәм» кими ифадә вә чүмләләри ишләтмәјә вәрдиш етмәлидирләр.

Мәс.:
Ај елләр-обалар, көзүнүз ајдын!
Дүшмәнин сәфләри позулур бу күн!...
Видади! Видади! Көзләрин ајдын!
Вагиф гонаг кәлир.
Оғлум, хејир ишин олсун мүбарәк!
Дүнјанын кефини, ләззәтини чәк! (С. Вурғун)

9. Бу күнки ушаг бир нечә илдән сонра аилә саһиби, чәмијјәтин фәал бир үзвү олачаг. О, јас мәрасимләриндә адамлара дил-ағыз еләмәји вә тәсәлли вермәји дә (сиз сағ олун, ахырынчы гәминиз олсун, торпағы саны јашајын, руһу шад олсун вә с.) бачармалыдыр.

10. Ушаглара ән чидди әсәбилик мүһитиндә белә нәзакәтли данышмағы, нитг мәдәнијјәти тәләбләрини көзләмәји адәт етдирмәк лазымдыр. Гој онлар һәдә-горху, өјүд-нәсиһәт, гәзәб

вә наразылыг мүнасибәтләрини дә «аг еләмә, һаггында фикир чәкәрик, абрыны әтәјинә бүкәрәм, отуну-сујуну верәрәм, абырлы ол, әдәбли данышы, ағзыны тәмиз сахла, бөјүјүн үзүнә аг олма, әсәбиләшмә» кими инчә сөзләрлә ифадә еләсинләр. Әбәс јерә демирләр ки, һәр бир инсан өз дилинин архасында кизләнир. Мис габын мөһкәмлијн сәсиндән, инсанын мә'нәви сафлығы, мәдәнијјәти нитгиндән вә сөзүндән билинир.

Шакирдләрдә јүксәк нитг мәдәнијјәти вәрдиши газанмаға күчлү һәвәс ојатмаг үчүн ән тә'сирли васитәләрдән бири дә мүхтәлиф заманларда сөзүн гүдрәти барәдә сөјләнмиш даһијанә фикирләрлә онлары дәриндән танныш етмәкдир. Дил-әдәбијјат дәрнәкләриндә апарылан сөһбәт вә мә'рузәләр бу мәгсәдә чатмаг јолунда мүһүм рол ојнајыр.

Тәчрүбәли дил-әдәбијјат мүәллимләри дәрсдә дә, дәрнәк мәшғәләләриндә дә шакирдләри сөзүн гүдрәти барәдә дејилмиш һикмәтли халг ифадәләри илә (Учуз сөз ган гаралдар, хош сөз көнүл ачар. Сөзүн јахшысы балдан шириндир. Баша дил кәтирәни ел кәтирә билмәз. Гылынч јарасы сағалар, сөз јарасы сағалмаз), Ш. И. Хәтаинин «Сөз вар ки, кәсдирәр башы, сөз дә вар кәсәр савашы...», М. Фүзулинин «Артыран сөз гәдрини, сидглә гәдрин артырар, Ким нә мигдар олса, әһлин сөјләр ол мигдар сөз. Хәзини-кәнчинеји-әсрардыр һәр дәм чәкәр, Риштеји-изһарә мин-мин көһәри-әсрар сөз...», Н. Кәнчәвинин «Һеч кәслә әдәбсиз данышма ки, сән, Ахырда утаныб үзр истәјәрсән. Пис сөзү ағзына алынча инсан, Гәлбиндә өлдүрсә јахшыдыр, инан! Чалыш әдәбли ол һәр сөзүндә сән, Әдәблә данышсын сәни динләјән. Бу дүнја доланыб дөндүкчә рүзкар, Гој сәндән јахшы сөз галсын јадикар», С. Вурғунун «Сөзүн гәлбиндә кизләнмиш бүтүн даһиләрин ешги, Сөзүн гәлбиндә һакимдир көјүн ешги, јерин ешги...» вә Н. Хәзринин «Чалыш, Нәби, кечә-күндүз јарат сән, Пис сөзләри үрәјиндән јар, ат сән. Инчи сечиб, дүр топлајыб јаратсан, Сәндән елдә бир нишана галар сөз» ше'рләри илә әтрафлы таныш едирләр, бу да көзәл нәтичә верир.

Шакирдләрин јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәси чох мүһүм әһәмијјәтә малик бир ишдир. Мәктәбдә јалныз дил-әдәбијјат мүәллимләри дејил, бүтүн мүәллимләр бу ишин дүзкүн гурулмасына гајғы көстәрмәлидир. Чүнки халгымызын үмуми дил мәдәнијјәтинин тәрәггиси һәр бир шәхсин фәрди нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәкдән чох асылыдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ФӘНЛӘРИНИН ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Тәјјар ЧӘФӘРОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими.

Ибтидаи вә орта мәктәбләрдә тә'лим-тәрбијә ишләринин јени програм әсасында гурулмасы мәктәб вә мүәллимләр гаршысында бир сыра мүһүм вәзифәләр гојур. Бу вәзифәләрдән ән башлычасы шакирдләрә јени биликләр верән дәрс методларындан истифадә етмәкдән ибарәтдир. Јени методлар әсасында өјрәдилән биликләр шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәси, формалашмасы вә нитгинин инкишаф етмәсинә көмәк едир. Мәктәбләрдә тәдрис едилән фәнләрин әлагәли өјрәдилмәси шакирдләрә јени биликләр верилмәси нөгтеји-нәзәриндән даһа әһәмијјәтлидир.

Мә'лумдур ки, јени програмла әлагәдар оларак мөвзу ичәрисиндә мөвзу, фәнн ичәрисиндә фәнн, дәрс ичәрисиндә дәрс өјрәтмәк вахты кәлиб чатмышдыр. Шакирдләрин зеһнини инкишаф етдирмәк вә нитгләрини тәкмилләшдирмәкдә фәнн мүәллимләринин бу саһәдә апардыглары ишин ролу бөјүкдүр. Дил-әдәбијјат фәнләринин әлагәли өјрәдилмәси шакирдләрә һәмин фәнләри шүурлу мәнимсәмәк вә өз фикирләрини ифадәли, јығчам вә емосионал шәкилдә башгасына чатдырмаға имкан верир.

Фәнләрарасы әлагә нәдир?

Фәнләрлә бағлы олан әлагә өзүнү ики формада көстәрир:

I. Фәндахили әлагә,

II. Фәнләрарасы әлагә.

Фәндахили әлагә өзү ики формада олур:

а) мөвзуларарасы әлагә; б) бәһсләрарасы әлагә.

Мөвзуларарасы әлагә заманы шакирдләрә грамматикадан өјрәдилән ајры-ајры мөвзулар һәјатла, истеһсалатла вә бир-бири илә әлагәли шәкилдә мәнимсәдилир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Мәсәлән: IV синифдә «Исим» илә «Сифәт» арасында әлагә јаратмаг үчүн габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләри һәмин әсас нитг һиссәләринин тә'рифләриндә олан јахын вә фәргли чәһәтләри белә ајдынлашдырырлар:

Исим—әшјанын адыны билдирир вә ким? нә? һара? суалларындан биринә чаваб олур. Сифәт исә әшјанын әламәтини, кејфијјәтини вә нечәлијини билдирәрәк нечә? нә чүр? һансы? суалларындан биринә чаваб олур. Мәсәлән: алма (нә?) — исим, гырмызы (нечә?) — сифәтдир.

Бә'зи дил-әдәбијјат мүәллимләри бу мүгајисәни шакирдләрин өз дилиндән алмаға даһа чох мејл көстәрирләр. Бу да мүсбәт чәһәтдир.

Мөвзуларарасы әлагә, бәһсләрарасы әлагә илә даһа јахындыр. Лакин бунлардан бири дикәринин ејни дејилдир. Бәһсләрарасы әлагә мөвзуларарасы әлагәјә нисбәтән бир гәдәр мүчәррәд характер дашыјыр. Белә әлагәјә фонетиканын орфоепија, орфоепијанын орфографија, орфографијанын лексика, лексиканын морфолокија вә морфолокијанын синтаксислә әлагәси мисал ола биләр. Бу бәһсләрин әлагәли өјрәдилмәси шакирдләрин дил дәрсләриндә газандыглары биликләри системләшдирир вә мөһкәмләндирир.

Бу мәгаләдә биз, фәнләрарасы әлагәдән бәһс едәчәјик.

Фәнләрарасы әлагә

Мә'лумдур ки, мәктәбләримиздә тәдрис едилән бүтүн фәнләр бир-бири илә әлагәдардыр. Белә ки, дил дәрсләри әдәбијјатла, тарих исә чоғрафија илә әлагәдардыр. Һазырда автоматика үзрә олан мүтәхәссисләр дидактика илә мәшғул олурлар. Бу, бөјүк рус педагогу Н. К. Крупскајанын ифадәсинә көрә елмләрин әлагәли өјрәдилмәсинин нәтичәсидир. Н. К. Крупскаја јазмышдыр: «Елм кәрәк әлагәли шәкилдә өјрәдилсин». Фәнләрарасы әлагә елә әлагәдир ки, бурада дахили ганунаујғунлуг һөкмән олмалыдыр.

«Фәнләрарасы әлагәләрин јарадылмасы нәинки тә'лим, шакирдләрин тәрбијә едилмәсиндә дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мүхтәлиф шәкилдә бир-бири илә әлагәләндирилән билик, ләр, һәмин фәннин үмдә идејаларына табе едилән билик мәктәблиләрдә бачарыг вә вәрдишләр системинин—бунларын

мүхтәлиф ситуасијаларда дүзкүн тәтбиг олунмасына имкан верән бу системин әсасыдыр».*

Орта мәктәбдә тәдрис едилән фәнләр ичәрисиндә ана дили башга фәнләрә нисбәтән әдәбијјатла даһа јахындан бағлыдыр.

Көркәмли пролетар јазычы А. М. Горки дили әдәбијјатын илк үнсүрү, фикрин палтары кими гијмәтләндирәрәк јазыр:

«Әдәби ишин техникасы һәр шејдән әввәл һәр бир китабын, хүсусән белетристик (бәдии-әдәби) китабын әсас материалыны тәшкил едән дили өјрәнмәкдән ибарәтдир»**.

Бу бир һәгигәтдир ки, һәр һансы шаир вә јазычы олурса-олсун әдәби дилин га'да-ганунларына дүзкүн риајәт етмәсә, фикрини өз охучуларына чатдыра билмәз. Мәһз бу бахымдан Азәрбајчан дили илә әдәбијјат фәнләринин шакирдләрә әлагәли өјрәдилмәси ганунаујғундур.

Н. Кәнчәви, М. Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов, Г. Б. Закир, С. Ә. Ширвани, Ч. Мәммәдгулузадә, А. Сәһһәт, Ч. Чаббарлы, М. Мүшфиг, Т. Шаһбази, А. Шаиг, С. Вурғун, С. Рәһимов, С. Рүстәм, М. Раһим, М. С. Ордубади, Ә. Чәмил, М. Чәлал, Б. Ваһабзадә, З. Хәлил, М. Дилбази, И. Әфәндијев вә с. Азәрбајчан шаир вә јазычыларынын әсәрләриндән тәдрис едилән парчалар үзәриндә шакирдләри ишләтмәк лазымдыр. Бу, шакирдләрин китаб үзәриндә ишләмәк габилијјәтини инкишаф етдирир. Шакирдләри Азәрбајчан дили дәрсләриндә һәмин мүәллифләрин әдәби парчалары үзәриндә ишләтмәк вә ја әдәбијјат дәрсләриндә дил үзәриндә тәмринләр апармаға алышдырмаг дил-әдәбијјат мүәллимләриндән бөјүк педагожи усталыг тәләб едир.

Азәрбајчан дили илә әдәбијјат фәнләринин әлагәли өјрәтмәк үчүн мүәллимин шәхси тәшәббүсү вә јарадычы иши, һәмчинин чанлы тәчрүбә мүбадиләси хүсусилә бөјүк рол ојнајыр.

Профессор А. С. Абдуллајев дил дәрсләри илә әдәбијјат дәрсләри арасындакы әлагәнин әһәмијјәтини ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирир: «а) өјрәниләчәк нитгин форма вә ифадә тәрзләри вә онун вәзифәләрини нүмајиш етдирмәк; б)

* Бах: Тә'лим просесинин елми әсаслары. «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1968, № 3, сәһ. 45.

** М. Горки. «Әдәбијјат һаггында». Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты, Бакы, 1950, сәһ. 137.

Scanned with MOBILE SCANNER

онларын үслуби мәгамларыны ајдынлашдырмаг; в) конкрет сурәтдә онларын ишләнмә јерләрини көстәрмәк; г) шакирдләри дилин инкишафы вә дилдә әмәлә кәлмиш дәјишикләрлә таныш етмәк».*

Әдәбијјат Азәрбајчан дили үчүн зәнкин материал верир. Белә ки, IV синифдән башлајараг бәдии мәтнләрдә олан синонимик зәнкинлији вә онларын фајдалы мәгсәдләрини, сөзләрин мә'насыны, үслуби хүсусијјәтләрини шакирдләрә мәнимсәтмәк лазымдыр.

Азәрбајчан дили өјрәдиләркән јалныз әдәбијјатдан көтүрүлән бәдии мәтнләрлә кифајәтләнмәмәли, јери кәлдикчә мөвзуларла әлагәдар, дәрсликләрә вә имла мәчмуәләринә дә мүрачиәт етмәк лазымдыр.

Јени програмла ишләмәјә башлајан габагчыл ибтидаи синиф мүәллимләринин иш тәчрүбәси көстәрир ки, ана дилинин әдәби гираәтлә әлагәли өјрәдилмәси зәруридир вә бу иши јухары синифләрдә дә давам етдирмәк күнүн ән вачиб мәсәләләриндәндир. Шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәкдә фәнләрарасы әлагәләрдән истифадә етмәк фәнн мүәллимләринин ишини асанлашдырыр.

Бу саһәдә ачыг дәрсләрин тәшкили, фәнн мүәллимләринин бир-биринин дәрсләриндә иштирак етмәси вә һәмин дәрсләрин чанлы музакирәсини кечирмәси көзәл нәтичәләр верәбиләр.

Азәрбајчан дили илә әдәбијјат дәрсләринин әлагәләндирилмәси анчаг синифдә дејил, фәнн дәрнәкләриндә, синифдәнкәнар башга ишләрдә, бәдии кечәләрдә, грамматик ојунларда да өз әксини тапмалыдыр. Азәрбајчан дили илә әдәбијјат фәнләринин әлагәли өјрәдилмәси мәсәләси хүсусән, сон програмда өз әксини тапмышдыр.

Азәрбајчан дили илә әдәбијјат фәнләринин әлагәли өјрәдилмәси үмумпедагожи проблем олан нитг инкишафынын ашағыдакы мәсәләләриндә бирләширләр:

1. Дүзкүн тәләффүз вә ифадәли оху вәрдишләринин инкишафы.

2. Лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси.

3. Чүмлә гурмаг вәрдишләринин инкишафы.

4. Рабитәли нитгин инкишафы.

---

*А. С. Абдуллајев. «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», Бакы, «Маариф», 1968, сәһ. 28—29.

Нитг инкишафынын бу һиссәләри бир-бири илә чох әлагәдардыр. Һәмин мәсәләләр Азәрбајчан дили илә әдәбијјат фәнләрини рабитәли шәкилдә өјрәтмәјә имкан верир.

Јени мөвзунун мәнимсәдилмәси мәрһәләсиндә фәнләрарасы әлагәдән истифадә етмәк үчүн фәнн мүәллими дәрс илинин әввәлләриндә програма әсасән иллик вә рүблүк планлар тәртиб етмәли вә һәмин планларда Азәрбачан дилиндән һансы мөвзуну әдәбијјатла әлагәләндирмәји мүәјјәнләшдирмәлидир. Мәсәлән, V синифдә «Дүзәлтмә сөзләр» мөвзусуну әдәбијјатдан М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» әсәри илә әлагәләндирмәк олар. Бу әсәрдә сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәси илә танкчы, тәјјарәчи, дөјүшчү, телефончу, ганлы, дәһшәтли, аловлу, күчлү, гырмызы, јухусуз вә саир сөзләр верилмишдир.

Белә планлашдырма, мүәллимләрин ишини гисмән јүнкүлләшдирәр, шакирдләри кәләчәк мөвзулары шуурлу мәнимсәмәјә һазырлајар.

Scanned with MOBILE SCANNER

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРДӘН ИСТИФАДӘНИН БӘ'ЗИ ПРОБЛЕМ МӘСӘЛӘЛӘРИ

А. ИБРАҺИМОВ

Бакыдакы 44 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими

Мүасир шәраитдә тә'лимин сәвијјәсини јүксәлтмәк, дәрсин еффективлијинә наил олмаг үчүн техники васитәләрдән истифадәнин бөјүк ролу вардыр. Сон илләрдә тә'лим просесинә сүр'әтлә дахил олмуш техники васитәләр ајры-ајры фәнләрин тәдриси просесиндә мүәллимин әмәјини јүнкүлләшдирир, ону даһа јарадычы, даһа еффектли бир фәалијјәт нөвүнә чевирир. Ејни заманда һәмин техники васитәләрдән истифадә методу, ондан истифадә едән мүәллимин гаршысында бә'зи тәләбләр гојмушдур.

Һәр шејдән габаг, техники васитәләрдән истифадәни, хүсусән кинофрагментләрин нүмајиши илә кечилән дәрсләри ушагларын дили илә демиш олсаг, «кино дәрси»нә чевирән мүәллимләр нәинки еффектли дәрс кечмәјә мүвәффәг олмур, ејни заманда бу нөв дәрс типини көздән салырлар. Мәсәлән, мүәллим әдәбијјат дәрсиндә бүтөв 45 дәгигәни кино көстәрирсә, бу өз еффектини итирир, шакирдләрдә јорғунлуға сәбәб олур. Она көрә дә шакирдләрдән «бу дәрс нә дәрси иди?» —дејә сорушдугда, онлар «кино дәрси иди» дејә чаваб верирләр.

Москва, Ленинград вә Кијев шәһәрләринин әдәбијјат мүәллимләринин тәчрүбәси көстәрир ки, бу фәннин тәдрисиндә техники васитәләрдән истифадә едән мүәллим әсасән ашағыдакы тәләбләри көзләмәлидир:

а) дәрс јоручу олмамалы, јери кәлдикчә чәтин бәһсләр ајдынлашдырылмалы, нүмајиш етдириләчәк епизодун характеринә ујғун тапшырыглар верилмәлидир;

б) техники васитәләрин бүтүн нөвләриндән мүәллимин өзү истифадә етмәји бачармалыдыр;

в) дәрс башдан-баша техники васитәләрдән истифадәјә чеврилмәмәлидир;

ғ) белә мәшғәләләр шакирдләрдә мараг ојатмагла, онларын јаддашынын мөһкәмләндирилмәсинә, нитг мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсинә, јазы савадынын артмасына хидмәт етмәлидир.

Инди артыг техники васитәләрдән Үмумиттифаг мигјасында истифадә олунур. Бу саһәдә Ленинградын 1, 32, 117 нөмрәли, Москванын бир чох мәктәби, Кијевин 27, 44 вә 152 нөмрәли мәктәбләринин габагчыл иш тәчрүбәләри вардыр. Ленинградын бир чох мәктәбиндә мүдиријјәт өз отағында отуруб дәрсин бүтүн кедишини телевизија илә мүшаһидә едир вә динләјир. Бу заман һәр бир мүәллим мәс'улијјәт һисс едир вә дәрсин һәр дәгигәсиндән еффектли истифадә етмәјә чалышыр. Мүшаһидә просеси заманы лентә чәкилмиш һәмин дәрс сонра тәһлил олунур. Мүәллимин һәм мүсбәт, һәм дә нөгсанлы иши көз габағында олур. Кәләчәкдә нәјә даһа чох диггәт јетирилмәси мәсәләси мүәјјәнләшдирилир.

Телевизијанын мәишәтимизә мөһкәм дахил олмасы, дәрс просесиндә дә ондан сәмәрәли истифадә етмәк тәләбини гаршыја гојдугда, Кијев телевизија студијасы бу мәсәләнин һәллинә даһа бачарыгла јанашмышдыр. Бурада «телевизија мәктәби» јарадылмыш, бүтүн синифләрин фәнләр үзрә дәрсләри нәзәрдә тутулмагла програм материалы әсасында ардычыл олараг телевизија дәрсләри тәшкил олунур. Бу мәктәбләрдә ваһид дәрс чәдвәлинә риајәт едилир. Фәнләр үзрә дәрсләр һәр бир мәктәбдә ејни саатда кечилир. Мәсәлән, I саат әдәбијјат, II саат физика, III саат ријазијјат, IV саат кимја вә с. Бүтүн мәктәбләрдә ваһид дәрс чәдвәлини әлдә әсас көтүрән «телевизија мәктәби»нин дәрс һиссә мүдири програм үзрә ајры-ајры фәнн мүәллимләринә мөвзу верир.

Кијевин бүтүн мәктәбләринин фәнн кабинәләриндә 1 вә ја 2 телевизија гәбуледичиси гојулмушдур. Хүсуси канал васитәсилә «телевизија мәктәби» тәрәфиндән һазырланмыш дәрс мәктәбләрә трансласија едилир. Мәсәлән, әкәр бу күн бүтүн мәктәбләрдә IX синифдә физика дәрсидирсә вә мөвзу «Газларда електрик чәрәјаны»дырса мүәјјән дәрс сааты вахтында (Кијевдә 8.50 дәгигәдә) VIII канала һәмин дәрс телевизија мәркәзиндән бу идарәнин тәчрүбәли вә штатлы мүәл-

Scanned with Mobile Scanner

лими тәрәфиндән кечирилир, бүтүн мәктәбләр телевизија илә һәмин дәрси динләјир.

Азәрбајчан телевизијасы да бу барәдә кениш имканлара маликдир. Лакин о, һәмин јенилији һеч вәчһлә гәбул етмәк фикриндә дејилдир.

Биздә бу дедикләримизин бә'зи нүмунәләринә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, телевизија илә Киров рајону 182 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Рәфигә Мустафајева бу ил Ч. Чаббарлынын «Алмаз», С. Вурғунун «Муған» поемасы вә с. мөвзуларда дәрс апармышдыр. Бу, илк аддым олмаг бахымындан јахшыдыр. Лакин нөгсанлы чәһәт ондан ибарәтдир ки, һәмин мәшғәләләр дәрс вахтында дејил, ахшамлар транслјасија едилир, синиф шакирдләринин јалныз мүәјјән бир гисми бурада иштирак едир, дәрс сүн'иләшир, шакирдләрин тутугушу кими әввәлчәдән мөвзуну, һәтта суалларын чавабларыны әзбәрләмәси хош тә'сир бурахмыр.

Бу көстәрдикләримиз техниканын дәрсдә олса-олса илкин тәзаһүрләридир. Кәләчәкдә бүтүн республикаларда бу чүр дәрс типи һәјата кечириләчәкдир. Һәләлик исә әлимиздә олан техники васитәләрдән сәмәрәли истифадә етмәјин бә'зи проблем мәсәләләрини ајдынлашдыраг.

Шәхси тәчрүбәмиз көстәрир ки, әдәбијјат дәрсләриндә һәм сәсли, һәм дә сәссиз техники васитәләрин бүтүн нөвләриндән истифадә етмәк мүмкүндүр. Тәкчә бир шәртлә ки, мүәллим сабаһкы дәрсә һазырлашаркән јарадычы сурәтдә дәриндән душүнмәлидир. Әдәбијјат мүәллимләримизин әлиндә «Азәрбајчан әдәбијјаты фонохрестоматијасы» материалларындан башга ајры бир васаит јохдур. Сон илләрдә азәрбајчанча истеһсал олунмуш «Халг шаири С. Вурғун», «Доктор Нәриманов», «Гарача гыз» филмләрини нәзәрә алмасаг, рус әдәбијјаты нүмунәләри әсасында чәкилмиш бүтүн кинолар рус дилиндәдир.

Бүтүн бу мәһдудлуғу нәзәрә алараг, ишләдијим мәктәбдә техники васитәләрдән истифадә үчүн базаны өзүм јарадырам.

Әдәбијјат кабинетиндә һәфтәлик радио програмыны асыб һансы верилиши лентә көчүрәчәјими әввәлчәдән мүәјјәнләшдирирәм. Радиогәбуледичи илә магнитофону гоша бирләшдириб һазыр вәзијјәтдә гојурам. Мараглы верилишләр чох вахт дәрс заманы олдуғу үчүн һәр ики чиһазын учаданданышаны ачырам. Верилиш башланан кими дүјмәни басараг дәр-

сими давам едирәм. Шакирдләр мәним нә етдијими һисс етмир. Верилиш ахыра чатанда һәр ики чиһазы дајандырырам. Дәрсдән сонра јаздығым әдәби нүмунәнин сәс јазысыны динләјирәм. Лентин сонунда верилишин адыны, јазылма тарихини, иштирак едән артистләрин ад вә фамилијасыны, һәм дә һансы синфин әдәбијјат дәрсиндә истифадә олунмасы мәсләһәт көрүлдүјүнү өз сәсимлә јазырам. Сонра лент јазысынын гутусу үзәриндә һәмин сөзләри јазыб фонотеканы зәнкинләшдиририрәм. Фонетиканы бу гајда илә јарадыб синифләр үзрә рәфләр дүзәлдирәм. Бу јолла индијәдәк VI синиф үчүн Ч. Чаббарлынын «Фирузә», С. Вурғунун «Партијамыздыр», «Зијафәт», Гылман Илкинин «Шимал күләји», Һ. Һүсејнзадәнин «Чејранчөл», VII синиф үчүн Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бәј», М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести», Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы», VIII синиф үчүн «Гурбани», «Көроғлу» дастаны, М. П. Вагифин «Пәри» гошмасы, «Көрмәдим» мухәммәси, IX синиф үчүн «Нәбати», «Ашыг Пәри», «Ашыг Әләскәр», М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы», Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» комедијасыны вә с. әсәрләри лентә көчүрүб фонотека јаратмышам. Фонотекамызын «сәсләр музеји» дә вардыр. Бурада С. Вурғунун, Бүлбүлүн, Абдулла Шаигин, Мирзаға Әлијевин, Һүсејнгулу Сарабскинин сәсләри топланмышдыр. Ајры-ајры сәнәткарларын јубилејләри илә әлагәдар олараг һазырланмыш верилишләри дә лентә көчүрүб бу јолла музејимизи зәнкинләшдиририк. Елми-тәдгигат характерли верилишләри лентә көчүрмәјә хүсуси сә'ј көстәририк. Чүнки әдәби әсәрин тәһлили заманы бу лент јазылары проблем ситуасија јаратмаға сәбәб олур, мүгајисәли фикирләр һаглы олараг мүбаһисә доғурур.

Әлбәттә, фонотека јаратмаг мәсәләси мүәллимин фәрди габилијјәти илә даһа чох әлагәдардыр. Бу, чәтин иш дејилдир. Лакин әдәбијјат мүәллими һәм радиогәбуледичидән истифадәни, һәм дә магнитофонла давранмағы көзәл билмәлидир. Мән бурада радиодалғалардакы кәнар сәсләрин ләғвини, јүксәк вә алчаг сәс тезликләринин низамланмасыны, сәсин тембринин јазы заманы дүзкүн сечилмәсини нәзәрдә тутурам. Бунлара риајәт едилмәдикдә шакирд динләнилән әдәби материалдакы инчә мәтләбләри дәрк едә билмир. Белә ки, шакирд «Һачы Гара» әсәрини динләјирсә, о гәһрәманын тәкчә сөзләрини, монолоғуну ешитмәк дејил, онун кечирдији һиссләри дә дујмалы, һәрәкәтләрини дә көзү өнүнә кәтирмәлидир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Буна исә анчаг еффектли лент јазысыны ешитдирмәклә наил олмаг мүмкүндүр.

Мәктәбләрдә әдәбијјат тәдрисини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг үчүн Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији «Азәрбајчан әдәбијјаты фонохрестоматијасы» адлы јени типли дидактик вәсаит һазырлајараг мүәллимләрин истифадәсинә вермишдир. Бу Азәрбајчан дилиндә илк сәсләндирилмиш дәрсликдир. Јени програмлар әсасында тәртиб олунмуш бу фономүнтәхабат IV—X синифләрин әдәбијјат програмларына дахил олан тәдрис материалларынын 30 фаизини әһатә едир. Инди демәк олар ки, бүтүн мәктәбләримиздә бу мараглы материалдан ја бир, ја да ики комплект вардыр. Бу фономүнтәхабат материалларындан һәр јердә истифадә олунурму? Јахуд мүәллимләр бу материаллардан нечә истифадә едирләр?

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллим јолдашларымызла апардығымыз мүсаһибә нәтичәсиндә ајдын олмушдур ки, Бакы мәктәбләринин бә'зисиндә, һәмин валлара алындығы күндән индијәдәк әл дәјилмәмишдир. Чох заман исә ондан еффектли истифадә олунмур.

Шаһиди олдуғум бир әһвалаты гејд етмәк истәјирәм. Мәктәбимизин әдәбијјат мүәллимләриндән биринин V синифдә дәрсини динләмәјә кетмишдим. Мүәллим бүтүн дәрси фонохрестоматијанын көмәји илә «кечди». О, бир дәрсдә Симурғун «Гајчы», С. С. Ахундовун «Гарача гыз», С. Вурғунун «Дағлар» вә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» әсәрләрини сәсләндирди. Бүтөв дәрс белә кечилди. Дүздүр, мүәллим һәр әдәби нүмунәдән әввәл мүсаһибә апарырды. Лакин белә дәрсләр тәкрар үчүн даһа характерик олдуғундан өз еффектини итирди.

Бәс, фонохрестоматија материалы илә әдәбијјат дәрсини нечә тәшкил етмәли?

Нүмунә үчүн V синифдә А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсинин сәс јазысы олан валдан истифадә етмәклә кечилән әдәбијјат дәрсинә диггәт јетирәк.

Мә'лумдур ки, програм үзрә бу дәрсдән әввәл А. Шаигин һәјаты һаггында мә'лумат верилир. Кечмиш дәрсин сорғусундан сонра һекајәнин мөвзусу вә идејасыны баша салырам. Сонра шакирдләрә гәләм, кағыз чыхарыб инди көрәчәкләри вә ешидәчәкләри һадисәләрин планыны гејд етмәји тапшы-

рырам. Әввәлчәдән шакирдләрдән бир нечәсинә евдә һазырлатдығым һекајә үзрә иллүстрасијалары епидоскопун јанында сыра илә дүзүрәм:

1. Гышын дондуручу бир күнү иди.
2. Гурбан Молла Фәрзәлијә мәктуб јаздырыр.
3. Молла Фәрзәлинин сәнәтиндән шикајәти.
4. Гурбан мәктубу синәсиндә мөһкәм сыхараг јеријирди.
5. Шахтанын тә'сириндән үзүгојлу јерә јыхылды.
6. Һачы Гулу гәзәбләнмишдир.
7. Сәфәр вә Танрывердинин чавабы.
8. Гујуда газ партлајышы.
9. Сәфәр вә Танрыверди Гурбанын мазута батмыш мејитини чыхарырлар. Мәктуб јетишмәди.
10. Һачы Гулунун севинчи: «Чешмәнин башы ачылмышдыр».

Көрүндүјү кими, бу шәкилләр һекајәни там әһатә едир. Она көрә дә бу шәкилләрсиз һекајәни ешитдирмәк фајдасыз оларды

Һәр шеј һазыр олдугдан сонра 1-чи иллүстрасијаны епидоскопун чәрчивәсинә салыб әксини екрана верирәм. Ејни заманда валда «Мәктуб јетишмәди» һекајәсини сәсләндирирәм. Тез-тез шәкилләри дәјишдирмәклә һекајәни рәсмләрлә мүшајиәт едирәм. Беләликлә, шакирдләр һекајәни һәм көрүр, һәм дә ешидирләр. Ев тапшырығы олараг китаб чүмләләриндән истифадә етмәдән бу мөвзу үзрә инша јазмағы тапшырырам. Нөвбәти дәрсдә һекајәни ешитдикләри кими охумағы тәләб едирәм.

Бу метод бүтүн фономүнтәхабат материалларындан истифадә үчүн ме'јар сајыла билмәз. Тәчрүбәли мүәллим өз тәшәббүскарлығы илә јени-јени васитә вә методлар арајыб тапа биләр. Хүсусилә, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәси дәјишдикчә мүәллимин фонохрестоматијадан истифадә методу да дәјишмәлидир.

Бә'зиләри елә күман едирләр ки, фонохрестоматија материалларындан анчаг әдәбијјат дәрсләриндә истифадә етмәк лазымдыр. Белә тәсәввүр едәнләр шүбһәсиз ки, јанылырлар. Бу гијмәтли дидактик вәсаит V—VIII синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләрини мараглы гурмаг үчүн дә ән јахшы материал ола биләр. Мәсәлән, V синифдә «Дүзәлтмә сифәтләр» бәһсини кечән мүәллим јухарыда гејд етдијимиз «Мәктуб јетишмәди» һекајәсини сәсләндириб, орадан дүзәлтмә си-

Scanned with Mobile Scanner

фәтләри сечдирә биләр: дондуручу, јаслы, јандырычы, гүвәтли, күчлү, сүрүшкән вә с.

Шакирд ешитдији мәтндән дүзәлтмә сифәтләри сечә билирсә, демәли о, мөвзуну јахшы мәнимсәмишдир. Демәк олар ки, бүтүн дил дәрсләриндә бу методдан истифадә өз бәһрәсини верир.

Әдәбијјат дәрсләринин характери илә әлагәдар олараг мүхтәлиф мөвзулары кечәндә ајры-ајры техники васитәләрдән истифадә етмәк лазым кәлир. Тәрҹүмеји-һал дәрсләри кечәркән ән мүнасиб техники васитә епидоскоп сајыла биләр. Бу нә үчүн belә олмалыдыр? Һәр шејдән габаг она көрә ки, јазычынын тәрҹүмеји-һалыны мүтләг мүәллим данышмалыдыр. Ону бәдии нүмунә кими һәр һансы бир актјорун ифасында ешитмәк дүзкүн дејилдир. Буну нәзәрә алараг, фонохрестоматијада јазычыларын тәрҹүмеји-һаллары јазылмамышдыр. Даһа сонра, һәр бир мүасир шаир вә јазычынын һәјатына даир хроноложи фотолар мөвҹуддур. Хүсусилә X синифдә С. Вурғун, Ҹ. Ҹаббарлы, IX синифдә М. Ф. Ахундовун, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин вә башгаларынын һәјатына аид чохлу шәкилләр вардыр. Буна көрә дә мүәллим тәрҹүмеји-һал дәрсиндән әввәл јазычынын һәјат вә фәалијјәтинә аид шәкил, репродуксија вә фотолары хроноложи ардычыллыгла епидоскопун јанында һазыр вәзијјәтдә гојур. Јени дәрсә башладыгда микрофонла јазычынын тәрҹүмеји-һалыны даныша-даныша шәкилләри көстәрир. Нүмунә үчүн X синифләрдә совет әдәбијјатындан Ҹ. Ҹаббарлынын тәрҹүмеји-һалына һәср олунмуш бир дәрсин епидоскопун мүшајиәтилә кедишинә нәзәр јетирәк. Дәрсә башламаздан әввәл Ҹ. Ҹаббарлынын һәјат вә фәалијјәтинә һәср олунмуш ашағыдакы шәкилләри топлајырам.

1. Ҹ. Ҹаббарлынын анадан олдуғу Хызы кәндинин үмуми көрүнүшү.

2. Ҹ. Ҹаббарлы Бакы Сәнаје Мәктәби тәләбәси (1915-ҹи ил).

3. Ҹ. Ҹаббарлы «Коммунист» гәзети редаксијасында ишләјәркән Ә. Әзимзадәнин чәкдији јолдашлыг шаржы.

4. Ҹ. Ҹаббарлы өз аиләси илә бирликдә (1928-ҹи ил).

5. А. Туганов, Р. Тәһмасиб, Ә. Рзајев, Ҹ. Ҹаббарлы вә И. Һидајәтзадә.

6. Ҹ. Ҹаббарлы Азәрбајҹан Дөвләт Драм Театры актјорлары арасында (1930-ҹу ил).

7. Ҹ. Ҹаббарлы «Севил» кино-филминин мәшғи заманы (1929-ҹу ил).

8. Ҹ. Ҹаббарлы Үмумиттифаг јазычылар гурултајынын нүмајәндәләри арасында (1934-ҹү ил).

9. Н. Һикмәт Ҹ. Ҹаббарлынын мәгбәрәси өнүндә (1959-ҹу ил).

10. Ҹ. Ҹаббарлынын Бакыда Низами музејинин ејванында гојулмуш һејкәли.

Һәмин шәкилләр һазыр олдугдан сонра дәрсә беш дәгигә галмыш онлары епидоскопун јанында дүзүрәм. Микрофону иш үчүн һазырлајырам. Кечмиш дәрси сорушдугдан сонра јени дәрслә әлагә јарадырам. Јени дәрси изаһ етмәјә башламаздан габаг дүјмәни басыр, пәнҹәрәләрин өртүкләрини салырам. 1-ҹи шәкли көстәриб, јазычынын тәрҹүмеји-һалына башлајырам. Епизодлары дәјишдикҹә ардычыл олараг шәкилләри дә дәјиширәм. Беләликлә, бүтүн јени дәрси епидоскопун көмәји илә кечирәм. Лакин, әдәбијјат дәрсләриндә диафилмләрдән даһа еффектли истифадә етмәк олар. Лакин, индијәдәк бу саһәдә нә диафилм һазырланмыш, нә дә бу барәдә тәшәббүс едилмишдир. Ајры-ајры јазычыларын һәјатына даир диафилмләр чәкилишинә башланылса иди, даһа фајдалы оларды. О заман «ЛЕТИ-60» автомат филмоскопунун көмәји илә бүтүн тәрҹүмеји-һал дәрсләрини кечирмәк үчүн еффектли көмәк оларды.

Биз јухарыда фонохрестоматија материалларындан вә епидоскопдан истифадә етмәјин бә'зи мәсәләләрини, һабелә телевизија дәрсләринин хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаға чалышдыг. Бурада фонохрестоматија материалларындан истифадә заманы бир мәсәләјә дә диггәти јөнәлтмәји лазым билирик. Һәмин мәсәлә дә динләниләҹәк әдәби материалы дәрсдән габаг валдан лентә көчүрмәкдир. Бу һәр шејдән габаг, она көрә лазымдыр ки, валлардан узун müддәт истифадә етдикдә валларын кејфијјәти ашағы дүшүр, ејни заманда валлар корланыб сырадан чыхыр. Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн әввәлҹә материалы магнитофон лентинә јазмаг, сонра исә динләмәк лазымдыр. Мәсәлән, IX синифдә «XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты» үзрә хүласәнин икинҹи саатында «Молла Нәсрәддин» журналы мөвзусуну кечәркән «Сизи дејиб кәлмишәм», «Гогол» вә «Бизим образованнылар» фелјетонларыны лентә көчүрүб, журналдан көтүрүлмүш карикатураларын епидоскоп васитәсилә ејни вахт-

Scanned with MOBILE SCANNER

да һәмин лент јазысыны сәсләндирирәм. Бу јолла вахта гә-наәт едир, шакирдләри мөвзуну дәриндән дүшүнмәјә алыш-дырырам.

Әдәбијјат дәрсләриндә магнитофондан истифадә етмәнин дә мүһүм әһәмијјәти вардыр. һәр шејдән габаг, дөвр дәјиш-дикчә магнитофондан истифадәнин дә метод вә үсуллары дә-јишир. Мәсәлән, IX синифләрдә јени програмлара кечидлә әлагәдар олараг, биринчи ил «Әдәбијјат мүнтәхабаты» јох иди. Мүәллим исә мүәјјән бир әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апармалы вә охусуну кечирмәли иди. Бу заман чыхыш јолу ан-чаг магнитофон ола биләрди. Чүнки мәктәб китабханасында синфин шакирдләри гәдәр бәдии әсәр нүмунәси тапмаг чәтин олур. Буна көрә дә мүнтәхабат чап олунана кими Азәрбајчан Телевизија вә Радио Верилишләри Комитәси идарәсинә рәсми мәктуб јазыб мүнтәхабат чап олунмадығына кө-рә, IX синифдә тәдрис олунан әдәби нүмунәләрин лент јазы-сыны өз лентимизә көчүрмәјә ичазә истәдик, онлар бизә көмәк етдиләр. Бу јолла М. Ф. Ахундовун комедијаларынын, Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин», Н. В. Гоголун «Мүфәт-тиш», С. Ә. Ширванинин «Куши гыл» мүхәммәси, Ч. Мәммәд-гулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалаты» романы, «Өлү-ләр» комедијасы, «Гогол», «Сизи дејиб кәлмишәм», «Нијә мә-ни дөјүрсүнүз?» фељетонларынын лент јазысыны әлдә едиб о заман шакирдләрә чатдырмышдым. Бу ил исә онунчу синифдә совет әдәбијјатында верилмиш әдәби нүмунәләри бу үсулла шакирдләрә чатдырырам.

Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси заманы истифадә ет-дијим техники васаит нүмунәләриндән бири дә «Украјна» типли енсиз кино лентләрини нүмајиш етдирән сәсли кино апаратыдыр. Дүздүр, бу саһәдә башга фәнн мүәллимләринин бәхти даһа јахшы кәтирмишдир. Демәк олар ки, әдәбијјат фәнниндән башга, бүтүн фәнләр үзрә тәдрис филмләри истә-нилән мигдарда вардыр. Рус дилиндә ријазијјата, физикаја, кимјаја, чоғрафијаја, тарихә даир бир сыра тәдрис филмлә-ри Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин республика фил-мотекасында дублјаж олунмаға башланмышдыр. Демәли, кеч-тез мәктәбләримиз Азәрбајчан дилиндә зәнкин тәдрис филмләри әлдә едәчәкләр.

Лакин, азәрбајчанча әдәбијјат дәрсләриндә истифадә едәмәк үчүн тәдрис филмләринин истеһсалы һәләлик һеч бир тәшкилаты дүшүндүрмүр. Ч. Чаббарлы адына «Азәрбај-чанфилм» киностудијасынын истеһсал етдији нисбәтән мәг-

сәдәујғун филмләр олан «Доктор Нәриманов», «Халг шаири С. Вурғун», «Једди оғул истәрәм», «Бөјүк дајаг», «Гарача гыз» филмләри исә БХМШ-ин филмотекасында тапмаг ол-мур. Кинопрокатдан чәтинликлә әлдә етдијимиз һәмин филм-ләрин бә'зи нүмунәләри ја 32 мм.-лик лентләрдә, јахуд да рус дилиндә истеһсал олунмуш олур. Биринчи һалда «Ук-рајна» киноапаратынын техники имканларындан харичдә ол-дуғу үчүн 32 мм.-лик лентләри көстәрә билмирик. Лакин, әл-дә етдијимиз рус дилиндә олан 16 мм.-лик енсиз филмләри ашағыдакы шәкилдә нүмајиш етдирирәм.

Филми әлдә етдикдән сонра ајрыча вахтда нүмајиш ет-дириб сәсини магнитофона јазырам. Сонра һәмин сәс јазы-сыны дилимизә тәрчүмә едәрәк, өз сәсимлә дикәр магнитофон-да јазырам. Дәрс заманы кинону екрана вериб, өзүм јазмыш олдуғум лент јазысы илә филми нүмајиш етдирирәм.

Көрүндүјү кими, һагында данышдығымыз мәсәләләрин әксәријјәти күнүн актуал, һәллә еһтијачы олан проблем мәсәләләридир. Бу проблем мәсәләләрин һәлли шүбһәсиз, әдәбијјат дәрсләриндә техники васитәләрдән истифадәјә чох көмәк етмиш олар.

Scanned with MOBILE SCANNER

ӘДӘБИЈЈАТДАН ДИСПУТ—ДӘРСИН ТӘШКИЛИ ВӘ АПАРЫЛМАСЫ ҺАГГЫНДА

М. Ә. ӘСКӘРОВ
педагожи елмләр намизәди, досент

Әдәбијјат фәнининин тәдрисиндә диспут — дәрсин хүсуси мә'насы вә әһәмијјәти вардыр.

Диспут—дәрсин тәшкилиндә, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин јаш, билик, дүнјакөрүшү, психоложи хүсусијјәтләри, һәјат тәчрүбәләри, арзу вә мараглары, ирәли сүрүлмүш мүвафиг проблемләрә мүнасибәтләри вә с. мүтләг нәзәрә алынмалыдыр. Одур ки, диспут—дәрси һеч бир вахт тәсадүфи вә дүшүнүлмәмиш, планлашдырылмамыш проблемләр әсасында гурмаг олмаз.

Мүәллим габагчадан өзүнә ајдынлашдырмалыдыр ки, мүзакирәјә гојулачаг проблемләр шакирдләр үчүн нә дәрәчәдә мараглы вә онларын тә'лим-тәрбијәсиндән өтрү әһәмијјәтли олачагдыр? Һәмин проблемләр шакирдләри һәјәчанландырачагдырмы? Ирәли сүрүлмүш һәр һансы проблем шакирдләрин тәфәккүр үмманында бир интибаһ далгасына чевриләчәкдирми? Шакирдләр ирәли сүрүлмүш һәмин проблем әсасында јарадычы ахтарышлара вә тәдгигата мејл көстәрәчәкләрми? Бу, онларын фикир вә мүлаһизә сөјләмәләриндән өтрү зәмин ола биләчәкдирми?

Одур ки, мүвафиг дәрс—диспутларын әсасында һәр чүр заһири вә әһәмијјәтсиз мүбаһисә доғуран мәсәлә вә проблемләр дејил, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин үрәк вә зәкасыны мәшгул едән, онларын тәфәккүр фәаллығыны артыран проблемләр мәркәзи јер тутмалыдыр. Низаминин Ширини нә үчүн өзүнү өлдүрүр? Фүзулинин Мәчнуну өзүнү өлдүрмәклә дүзкүн һәрәкәт едирми? Фүзулинин Лејлиси:

— «Кимсән» — дејибән јетирди аваз...

демәкдә һаглыдырмы? Лејлинин Мәчнуну бу кејфијјәтләринә көрә рәдд етмәси дүзкүндүрмү? Беләликлә, бу вә буна бәнзәр арзу олунан мүһүм проблемләрин тәһлилинә вә тәдгигинә чох аз көмәк едән суал-тапшырыгларын ирәли сүрүлмәсинә һеч бир лүзум јохдур. Јухарыдакы суалларын бә'зиси исә шакирдләрин үмуми сәвијјәси илә зиддијјәт тәшкил етдијиндән мәгсәдәмүвафиг дејилдир.

Шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә мүнасиб олмајан, јахуд да чидди мәгсәдә хидмәт етмәјән һәр кичик суалла синифдә мүбаһисә әмәлә кәтирмәјә еһтијач јохдур. «Мәчнун вә ја Лејли вәфалыдыр?», «Јусиф Сәррач вә јахуд Фәхрәддин мүбариздир?» вә с. суаллар шакирдләрә һеч бир шеј верә билмәз.

Мәһз буна көрә дә мүәллим шакирдләрин зеһни фәалијјәтинин фәаллашмасына, мараг вә һәвәсләринә сәбәб ола биләчәк әсил мүбаһисә мөвзуларыны тапмаг үчүн чох дүшүнүб дашынмалыдыр. О һәмин мүбаһисәләрин јахындан көмәклији вә сәмәрәли нәтичәләри илә шакирдләрин мүтләг чидди бир гәнаәтә кәлә биләчәкләринә әмин олмалыдыр. Мүәллим һәм классик, һәм дә мүасир әдәбијјатымызын, һәм дә рус вә дүнја әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләри әсасында шакирдләрин әдәби һадисәләрә, бәдии образлар, бөјүк характерләр, әхлаги мәсәләләр һаггында дүшүнмәләринә, онларын бу күнүн ән мүһүм проблемләри илә даһа үзви бир шәкилдә бағланмаларына, бүтүн бунларын көмәклији илә характер вә дүнјакөрүшләринин формалашмасына, кәләчәкдә мүасир һәјатымызын ән фәал иштиракчыларындан вә гуручуларындан биринә чеврилмәләринә наил олмалыдыр. Шүбһәсиз, бу да анчаг мүәллимин сәмәрәли педагожи ахтарышлары нәтичәсиндә баш тута биләр.

Һәмин бахымдан да һәр бир мүәллим диспут—дәрси тәшкил етмәмишдән габаг чалышмалыдыр ки, шакирдләрин һәвәс вә мараг аләми илә јахындан таныш олсун, буна әсасән әсәр сечсин, шакирдләрин һәмин әсәри охумаларына наил олсун, шакирдләр әсәрин идејасыны, мәзмунуну, орадакы һәр һансы сөзалты мә'наны белә дәрк етсинләр, образларын мә'нәвијјатына енсинләр, гәһрәманла јашамаға башласынлар, һәр һансы проблем әтрафында дүшүнмәјә, мүһакимә јүрүтмәјә һәвәс көстәрсинләр.

Бу мәгсәдлә дә мүәллим чалышмалыдыр ки, дәрс—диспутда шакирдләрин диггәтләрини ән конкрет мәсәләләрә чәлб етмәк јолу илә онлары кениш үмумиләшдирмәләрә доғру

Scanned with

апармағы јахшы бачарсын. Һәр һансы конкрет мөвзу онларын дәрин үмумиләшдирмәләр әсасында фикир вә мүлаһизә јүрүтмәләриндән өтрү гүввәтли вә әсаслы бир заминә чеврилсин.

Дәрс—диспутдан өтрү мүәллим тәрәфиндән, јахуд да шакирдләрин арзу вә мараг әсасында тәртиб олунан мөвзулар етик, естетик маһијјәтдә ола биләр. Мәсәлән, мүәллим шакирдләрин IX синифдә М. Ф. Ахундовун драматургијасы, «Алданмыш кәвакиб» повести, Н. Вәзировун «Мүсибәти—Фәхрәддин» фачиәси, Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» комедијасы, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» пјеси, Н. Нәримановун «Надир шаһ» тарихи драмы, Ә. Һагвердијевин «Бәхтсиз чаван» фачиәси илә, X синифдә исә Ч. Чаббарлынын «Алмаз» вә «1905-чи илдә» әсәрләри, М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз», А. Шаигин «Араз», С. Рәһимовун «Меһман», М. Раһимин «Ленинград көјләриндә», М. Һүсејнин «Абшерон», М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» әсәрләри илә таныш олдугдан сонра мүвафиг план әсасында «Инсан вә чәмијјәт» мөвзусунда етик проблемләр үзрә мүәјјән дәрс—диспутлар тәшкил едә биләр. Мүәллим һәмин әсәрләрин сијаһысыны хејли ихтисар етдији кими, синфин үмуми һазырлыг сәвијјәсиндән асылы олараг, әлавә әдәбијјат һесабына кенишләндирә дә биләр. Бурада әсас шәрт шакирдләрин зеһни тәфәккүрләрини фәаллашдырмаг, мүһакимә габилијјәтләрини ашкара чыхармаг вә буну јахшы вәрдиш кими мөһкәмләндирмәк вә с. ибарәт олдуғундан, онларын диггәтини сон дәрәчә конкрет мәсәлә әтрафында чәмләшдирмәк зәруридир. Мүәллим «Инсан вә чәмијјәт» проблемини конкрет әсәрләр әсасында да дәрс—диспутда һәлл едә биләр. Мәсәлән: «Фәхрәддинин һансы арзу вә амалы мүасир заманәмиз үчүн әһәмијјәтлидир? Сән ону һәјата нечә кечирмәк истәјәрдин?», «Мүфәттиш» әсәриндә ичтимаи вә әхлаги ејибләрин ифшасына нечә бахырсан? Бу ичтимаи вә әхлаги ејибләр инсаны нечә шикәст едир?», «Искәндәр сурәтинин ифшаедичи гүввәси вә шәхси мә'нәви бөһранлары сәндә нә кими тәнаәт әмәлә кәтирир? Сән Искәндәрин зәиф чәһәтләрини вә мә'нәви бөһраны көрә-көрә она рәғбәт бәсләјирсәнми вә бунун сәбәбләрини нечә изаһ едирсән?» вә с.

X синифдә исә «...Сәнә сон сөзүм, ишиндә мөһкәм ол!» («1905-чи илдә» әсәри, Бахшынын диалогу үзрә), «Вер әлини, Сона, вер әлини, Бахшы, гој кечмишин ганлы тарихи бу көһнә мәзарлыгда әбәдилик көмүлсүн. Гој јени гардашлыг дүнјасынын гырылмаз голлары сизин әлләринизи, ики гардаш күтләнин бирләшмиш һәјаты кими, әбәдилик бирләшдирсин...». («1905-чи илдә» әсәриндәки халглар достлуғу вә гардашлығы идејасы үзрә), «Сән бир баша дүш ки, агламагла зәнчир гырылмаз, кәмирмәк, чеј̌нәмәк, гырмаг лазымдыр» (Алмаз диалогу үзрә), «Сөз вердим, вәзифә көтүрдүм, гуртарды. Бу, бизим вәтәндашлыг борчумуздур», «Мән тәкбашына мүбаризә апармышдым. Мән баша дүшмәмишдим ки, бу мүбаризәни анчаг мән апармырам, фәһлә синфи, партијанын рәһбәрлији алтында апарыр. Мән сәһвләрими бојнума алырам...», «Алмаз совет һуманизмини тәмсил едән гәһрәман кими» вә с. мөвзуларында белә дәрс—диспутлары тәшкил етмәк мүмкүндүр. Бурада һәмин диалоглар тәшкил олуначаг дәрс—диспутун анчаг мөвзу вә мәгсәд истигамәтини дејил, һәм дә онун мәзмун вә маһијјәтини чох сәрраст ифадә едән епилога чеврилир.

Беләликлә, билмәлијик ки, дәрс—диспутларын кејфијјәти, әһәмијјәти вә тә'сир гүдрәти орада гојулан мәсәләләрдән вә онларын нә дәрәчәдә ајдын, мәгсәдәујғун бир шәкилдә һәлл олунмасындан чох асылыдыр. Бу, алынмыш билијин инам һиссинә чеврилмәсинә өз мүсбәт вә фајдалы тә'сирини көстәрир.

Мүәллим тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш мәсәләләр, верилмиш суаллар өз сиглэти илә јухары синиф шакирдләрини јүксәк сәвијјәдә фәаллашдырма амилинә чеврилмәлидир. Бу суал вә тапшырыглар гәһрәманларын үрәк вә зәкасына догру ән јахын јол олмалы, онларын әхлаг вә һәрәкәтләрини тәһлил етмәкдән өтрү гүввәтли бир тәкана чеврилмәлидир. Алынмыш чаваблар вә вурулмуш јекун исә шакирдләр үчүн ашағыдакы мәсәләләрин һәллинә хидмәт етмәлидир: а) бу гәһрәманлар мәнә нә үчүн әзиз вә догмадыр? Онлар мәни һансы јүксәк амала догру сәсләјирләр? Мәним һәрәкәт, фикир вә арзуларымла бу гәһрәманлар нә гәдәр јахын вә узагдырлар?

«Бунлар нә гәдәр чәтин вә мүрәккәб ишләрдир» дејә вә дүшүнән мүәллимләр унутмамалыдырлар ки, јухарыдакы проблемләрин һәлли, һәр шејдән әввәл, кәркин јарадычы педагожи иш тәләб едир.

Орчоникидзе рајонундакы 89 нөмрәли мәктәбдә кечирилән дәрс—диспутун мәгсәдәмүвафиг мараглы вә сәмәрәли нәтичәләри бир даһа сүбут едир. Мә'лумдур ки, «Меһман» романыны орта мәктәб шакирдләри чох һәвәслә охујурлар. Он-

Scanned with CamScanner

лар һәтта мәктәбдән чох-чох кәнарда--клубларда, мәдәнијјәт сарајларында, мејданчаларда вә с. јерләрдә онун әтрафында мүәјјән мүбаһисәләр дә апарырлар. Одур ки, белә бир әсәр әтрафында синифдә дәрс—диспут тәшкил етмәк, һеч шүбһәсиз, чох јахшы нәтичәләр верир.

Бакынын 89 нөмрәли мәктәбининн әдәбијјат мүәллими Султан Һәмидов ики ај габагча һәмин әсәр үзрә дәрс—диспут тәшкил етмәји гәрара алмышды. Шакирдләрә һәмин повести охумагы, орадан мүвафиг гејдләр алмагы, онун һаггындакы әдәбијјатшүнаслыг вә әдәби тәнгиди материалларла таныш олмагы тапшырмышды.

Дәрс—диспут заманы шакирдләрлә мүсаһибә тәшкил едән мүәллим әсәр үзрә бир сыра мүбаһисәли суаллар ортаја атды вә шакирдләрин диггәтләрини һәмин мәсәләләрә чәлб етмәјә башлады (чалышды).

Дәрс—диспутун мөвзусу белә иди: «...һансы ишдә олурсан ол, дахилән, вичданән пак вә тәмиз ол!..».

Дәрс—диспут үчүн ашағыдакы суаллар мүәјјәнләшдирилди:

1. Шәхси мәнафеи ичтимаи мәнафедән јүксәк тутмаг олармы? (Меһман рајона кетмәјә биләрдими?).

2. Гаршыдакы манеәләрдән горхмаг лазым иди ми? («Рајонамы? Јох, оғлум! Мән разы ола билмәјәчәјәм. Сәбәби? Ләкә! Күл кими ушаглар гуртарыр нә олур?»).

3. «Һәјат чәсурларындыр!..» афоризминә нечә бахырсан? («Елми дә, һәјаты да сынамаг лазымдыр. Адам өзү адам оландан сонра ону бу дүнјада нечә ләкәләјә биләрләр!.. Мән һәјаты да, өзүмү дә сынамаг истәјирәм»).

4. Мә'налы инад вә мөһкәм ирадә һәр бир кәнчин ән көзәл кејфијјәтләриндән бири дејилми? («...республика прокурорундан ичазә алыб, сизин мүшавирәјә кәлмәк, бу чәбһәдән тәчрүби ишләрә бахмаг, ганун мүгәддәслијининин нечә мүһафизә олундуғуну мүшаһидә етмәк истәјирәм!»)

5. Мә'нәви изтираб инсан үчүн бөјүк дәрс ола биләрми? («...Парылтысы ајнаја дүшән гызыл саат онун көзләрини јумду, саат үрәјиндә чыггылдајырды. Елә бил ки, дүнја Меһманын башына учду... Хал дүшмүш үрәкдән бир чыггылты она чаваб верди: чыг-чыг...».

6. Меһман сурәтинин тәглидәлајиг хүсусијјәт вә кејфијјәтләри вармы? Сиз бу кејфијјәтләри нәдә көрүрсүнүз? Һәјатда Меһман кими олмаг истәјәрдинизми? вә с.

Дәрс—диспут әрәфәсиндә мәктәб әдәбијјат дәрнәјинин бүллетенләринин нөвбәти нөмрәләриндән икиси мәһз һәмин мөвзуја һәср едилмишди.

Дәрсдә апарылан мүшаһидәләр чох мараглы олду. Шакирдләр ирәли сүрүлмүш проблемли суал вә тапшырыглара чох мә'налы вә тутарлы чаваблар верирдиләр. Дәрсдә мә'налы мүбаһисә вә она мүвафиг чыхарылан тәрбијәви әһәмијјәти олан нәтичәләр шакирдләрин диггәтини хүсусилә чәлб етди...

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, мүәллим дәрс—диспутларда бу вә буна бәнзәр суалларын көмәклији илә шакирдләрин һиссләрини вә фикирләрини, мүлаһизә вә мүһакимәләрини сәфәрбәрлијә алмагы, онларын зеһни тәфәккүрүнү даһа да фәаллашдырмагы өз гаршысына мәгсәд гојмалыдыр. О бу кими суалларла дәрс—диспутун кәләчәк иштиракчыларыны психоложи әһвали-руһијјә е'тибры илә һазырламалыдыр.

Бундан әлавә, мүәллим шакирдләрин һәмин мөвзу әтрафында мүвафиг әдәбијјат охумаларына, һазырлашмаларына, дүшүнмәләринә дә хүсуси диггәт јетирмәлидир.

Мүәллим дәрс—диспутлары бир гәдәр даһа мүбаһисәли проблемләрә вә јахуд да бәдии сәнәткарлыгла әлагәдар мөвзулара һәср едә биләр. Мәсәлән, X синифдә халг шаири Р. Рзанын һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә 8 саат вахт верилмишдир. Онун новатор шаир олмасы һамыја мә'лумдур. Шаирин јарадычылығында, үслубунда вә јазы манерасында охучуларын мүбаһисәсинә сәбәб олан бә'зи һалларда рә'ј мүхтәлифлији төрәдән мараглы чәһәтләр дә аз дејилдир. Мүәллим онун јарадычылығынын тәдриси просесиндә шаирин дил, үслуб вә ифадә хүсусијјәтләри, сөз сечмәк вә јени сөзләр јаратмаг бачарығы, үмумијјәтлә, онун новаторлуғу илә әлагәдар мәсәләләр әтрафында «Р. Рза поезијасынын новаторлуғуну нәдә көрүрәм?» мөвзусунда дәрс—диспут тәшкил едә биләр. Белә дәрсләр әсил полемика руһунда кечмәклә, ејни заманда шакирдләри чох марагландырыр, онларын мәнтиги тәфәккүрүнүн кәскинләшмәсинә, зеһни фәаллығынын јүксәлмәсинә, мүбаһисәли мәсәләләри һәлл етмә игтидарларынын артмасына вә јүксәлмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрә биләр. Өзләринин фикир вә мүддәаларыны әсасландыра билмәкдән өтрү мүвафиг мә'лумат вә билијә јијәләнмәјә сөвгләндирир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Мүасир дәрсин имканлары чох кениш, формасы рәнка-рәнк, мәзмуну исә чох зәнкиндир. Мүасир дәрсин јахшы тәшкили нәтичәсиндә шакирдләрдә тәдгигат мәдәнијјәтинин мүвафиг үнсүрләрини (мә'рузәнин дилинә вә нитг мәдәнијјәти тәләбләринә мүнасибәт, ситат сечмәк, гејдләр алмаг, тезис һазырламаг, мә'хәзләри арашдырыб тапмаг, әдәбијјатшүнаслыг мәнбәләри илә таныш олмаг, картотекләр һазырламаг вә системләшдирмәк, библиографијадан истифадә етмәк, мәнбәләрә истинад етмәк, библиографиг сијаһы тәртиб етмәк вә с.), ибтидаи шәкилдә олса да, әмәлә кәтирир, бунларын камилләшмәси вә тәкмилләшмәси, әсил инкишафындан өтрү зәмин һазырлајыр.

Одур ки, мүәллим шакирдләрә мүнтәзәм сурәтдә мүвафиг мөвзулар үзрә әдәбијјат сијаһысыны әкс етдирән картотекләр һазырламағы мәсләһәт көрмәлидир. Бундан әлавә, мүәллим шакирдләрин фәрди бачарыгларыны да нәзәрә алмалы, онлара јери кәлдикчә, мәсләһәтләр вермәли, көмәклик көстәрмәлидир. О, чалышмалыдыр ки, шакирдләри карточкалара һәр һансы китаб вә мәгалә һаггында библиографик мә'лумат вә рәгәмләри дүзкүн әкс етдирсинләр. Бурада мүәллифин фамилијасы, ады, атасынын ады, әсәрин дүзкүн вә там ады, нәшр јери, нәшријјаты, чап тарихи вә с. көстәрилмәлидир. Мәгаләдирсә, гәзет вә журналын ады, јахуд да мәчмуәнин ады вә нәшри барәсиндә һәмин мә'лумат јухарыдакы принсипләр әсасында верилмәлидир. Мәсәлән:

Мәммәд Ариф. Максим Горки вә сосналист реализми. Бах Сечилмиш әсәрләри, I чилд. Б., Азәрб. ССР ЕАН, 1967, сәh. 550

Бу вә бу кими тәдбирләр шакирдләрә бир нөв әдәбијјатшүнаслыг техники васитәләрини вә пријомларыны ибтидаи (елементар) шәкилдә өјрәтмәк демәкдир.

Мүасир дәрс просесиндә әдәбијјат фәнининин тәдрисинә даир һеч бир ресепт вермәк олмаз. Лакин мүәллим мүасир дәрсин кениш имканларындан истифадә етмәкдән өтрү һәмишә ахтарышларла мәшғул олмаға, күндәлик педагожи ишиндә тәшәббүскар вә јениликчи кими өзүнү көстәрмәјә сә'ј көстәрмәлидир.

ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ МҮТАЛИӘСИНИ НЕЧӘ ТӘШКИЛ ЕДИРӘМ

Јадикар РӘҺИМОВА,

Кировабад шәһәриндәки М. Ә. Сабир адына 5 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими.

Јүксәк кејфијјәтли әсәрләр вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг, бејнәлмиләлчилик кими һиссләр, јени идеаллар уғрунда мүбаризәдә охучуја көмәк едир. Она көрә дә шакирдләрдә мүталиәјә мараг ојатмаг мүһүм тәрбијәви ишдир. Шакирдләри мүстәгил вә ардычыл мүталиәјә алышдырмаг мәктәбин вә әдәбијјат мүәллимләринин гаршысында дуран мүһүм вәзифәдир.

Бәдии әдәбијјат васитәсилә верилән тәрбијәдән мәгсәд шакирдләри коммунизм чәмијјәтинин фәал гуручусу, әсил совет вәтәндашы кими јетишдирмәк, онларда чанлы тәбиәтдәки, инсан чәмијјәтиндәки көзәлликләри дујмаг зөвгү тәрбијә етмәкдир.

Мүстәгил мүталиәнин хејирли чәһәтләриндән бири шакирдләрин дилинин зәнкинләшмәсинә, сөз еһтијатынын артмасына, дүзкүн данышыб-јазмаг бачарығы газанмасына көмәк етмәсидир.

Мән илк нөвбәдә мүталиәнин әһәмијјәтини шакирдләримә баша салырам, чүнки шакирд буну дәрк етмәсә, ишә көнүллү мараг көстәрмәз. Һеч бир мүәллим шакирди мүталиә етмәјә мәчбур едә билмәз, етсә дә бу «мүталиәнин» сәмәрәси олмаз. Одур ки, мән јери кәлдикчә бөјүк шәхсијјәтләрин мүталиәјә олан марағыны, мүталиәнин инсанын һәјатында вә инкишафында мүсбәт ролуну шакирдләрә чатдырырам.

Scanned with MOBILE SCANNER

Мән Ахундовун, Сабирин, Горкинин вә башгаларынын һәјатларындан мараглы епизодлары шакирдләрә бир даһа хатырладырам вә ја онлара Марксын, Ленинин китаблара мүнасибәти һаггында мә'лумат верирәм. К. Маркс 17 јашында оларкән атасына мәктуб јазыр. Бу мәктубда бөјүк фәлсәфи нәзәријјәләрдән бәһс едир ки, бу да онун һәлә кәнчликдән чидди мүталиә нәтичәсиндә бөјүк зәкаја малик олдуғуну сүбут едир; јахуд гызлары Марксдан һансы мәшғәләни чох хошладығыны сорушдугда, о, чаваб вермишдир ки, «Китаблар арасында олмағы».

Бундан башга В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» адлы әсәриндә 400-ә гәдәр китабдан бәһс едилдији онун бир чох елми, фәлсәфи әсәрләри мүталиә етдијини көстәрир.

М. Горки дә китаблары чох севмиш вә демишдир ки, мәндәки јахшы чәһәтләр үчүн китаблара миннәтдарам, мән китаблары севирәм, китаблар һаггында һәјәчансыз данышa билмирәм... Бу кими дәјәрли фикирләр шакирдләрә тә'сир етмәјә билмәз. Бундан башга шакирдләрдә мүталиәјә мараг ојатмаг мәгсәдилә дәрнәк мәшғәләсиндә вә ја дәрсдә бәдии парчалары нүмунәви охујурам.

Мән өз тәчрүбәмдән көрүрәм ки, мүәллимин тә'лимдә белә үсуллардан истифадә етмәси сәмәрәсиз галмыр. Мәним дәрс дедијим синифләрин шакирдләри мүталиә илә мүнтәзәм сурәтдә мәшғул олдуғундан, мәктәбдә кечирдијимиз диспутларда, конфрансларда, әдәбијјат дәрнәкләриндә онлар фәал иштирак едирләр. Бә'зән шакирдләримлә дәрсдән сонра охунмуш әсәрләр һаггында мүбаһисәләрә, тәһлилләрә дә кениш јер верирәм. Һәмишә әввәлчәдән кимин һансы әсәри охумасы, мәнә мә'лум олур. Бу онун үчүн лазымдыр ки, бә'зән шакирдләр јанлыш истигамәтә дүшүр, әлләринә дүшән һәр китабы охујурлар. Бу да мәгсәдәујғун олмур. Мүәллимин шакирдләрә дүзкүн истигамәт вермәси вә она гајғыкешликлә јанашмасы мүталиә ишиндә әсас шәртдир.

Һәр шакирдин мүталиә габилијјәтини вә марағыны өјрәнмәк үчүн онлара сорғу вәрәгәси пајлајыр вә ашағыдакы суаллара чаваб јазмаларыны тәләб едирәм.

1. Сиз бәдии әдәбијјатдан һансы мөвзуда (тарихи, Бөјүк Вәтән мүһарибәси, тарихи шәхсијјәтләрин һәјаты, сәјаһәтләр, аилә-мәишәт мачәралары вә с.) даһа чох әсәр охујурсунуз?

2. Сон бир ил әрзиндә һансы китаблары охумусунуз?

3. Сизин ән чох севдијиниз шаир, әдиб кимдир вә онун јарадычылығында һансы хүсусијјәтини севирсиниз?

4. Гәрби Авропа вә Шәрг әдәбијјатындан нә охумусунуз?

5. Һансы әсәр сизә хош кәлир вә нә үчүн?

6. Ән чох севдијиниз әдәби гәһрәманлар кимләрдир?

7. Сиз бәдии әдәбијјаты мүнтәзәм сурәтдә, јохса тәсадүфи һалларда охујурсунуз, мүталиә дәфтәриниз вармы?

8. Һансы китаблары охумаг истәрдиниз?

Тәбиидир ки, алынан чаваблар мүхтәлифдир. **Биринчи** суала Х синиф шакирди белә чаваб верир: «Мәни Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән, совет адамларынын гәһрәманлығындан бәһс едән әсәрләр даһа чох марагландырыр. Одур ки, Мир Чәлалын «Јоллар», «Вәтән гәһрәманы»; Меһди Һүсејнин «Ганлы сулар»; С. Рәһимовун «Торпағын сәси»; Ә. Мәммәдханлынын «Оғуллар кедәркән»; И. Бабајевин «Лејтенантын севкиси»; Ә. Вәлијевин «Чәбһә һекајәләри», «Ирадә» вә бу мөвзуда јазылмыш ше'рләр, драмлар ән чох севдијим әсәрләрдир».

Икинчи суала, башга бир шакирд чавабында јазыр: «Сон бир ил әрзиндә мән С. Рәһимовун «Мәһтабан»; И. Исмајылзадәнин «Улдузларын ад күнү»; З. Чаббарзадәнин «Досту, кәл сөзә бах»; Һ. Зијанын «Хатирә»; Б. Ваһабзадәнин «Ана», «Баһар», «Ағлар күләјән»; Һ. Һүсејнзадәнин «Рус дили мүәллими», «Достлуг телләри»; Ә. Вәлијевин «Чичәкли» романыны охумушам. Бундан әлавә дәрсимизлә әлагәдар башга әсәрләри дә охумушам».

Үчүнчү суала чаваб олараг шакирд јазыр: «Мәним ән чох севдијим шаир С. Вурғундур. Онун ше'рләринин ән көзәл хүсусијјәтләрини партијалылыг, хәлгилик, идејалылыг вә јүксәк бәдиилик тәшкил едир. Онун әсәрләри халгла, һәјатла бағлыдыр. Совет адамларынын ишинә, мүбаризәсинә көмәк едир. Онлары коммунизм гуручулуғу ишиндә даһа чәсарәтли, күмраһ вә дөјүшкән олмаға чағырыр. Шаирин кичик лирик ше'рләриндән тутмуш, поема вә мәнзум драмларына гәдәр һәр бир әсәрдә охучу мә'на долғунлуғу вә јүксәк ше'ријјәт һисс едир».

Дөрдүнчү суала чаваб олараг шакирд јазыр: «Гәрб әдәбијјатында ән чох Шекспири мүталиә едирәм, мән онун әсәрләрини һәјачансыз охуја билмирәм».

Бешинчи суала шакирд белә чаваб верир:

«Мән ән чох С. Рәһимовун «Меһман» повестини севирәм.

Scanned with MOBILE SCANNER

Она көрә ки, әсәрдә совет адамларынын јүксәк инсани кејфијјәти олан намус, мә'нәви тәмизлик өн плана чәкилмишдир. Бу әсәр биз кәнчләрә өјрәдир ки, инсан ичтимаи ишдә, аиләдә вә мәишәтдә еіни дәрәчәдә мә'нәви тәмизлијә малик олмалыдыр. Бу, инсаны һәмишә алныачыг вә үзүағ едир».

Алтынчы суалын чавабында шакирд јазыр ки, «мәним ән чох севдијим әдәби гәһрәманлар «Кәләчәк күн» романында Фиридун, Кәримхан; «Меһман» повестиндә Меһман; «Абшерон» романында Таһир, Чәмил, Уста Рамазан; «Ана» романында Павел вә Ниловна сурәтләридир».

Једдинчи суала шакирд белә чаваб верир: Мән бәдии әдәбијјаты мүнтәзәм мүталиә едирәм. Јени әсәрләри изләјирәм».

Нәһајәт, шакирдләрдән бири јазыр: «Мән мүасир һәјатымыздан, совет адамларынын јени кејфијјәтләриндән, кәнчләримизин коммунизм идејалары уғрундакы мүбаризәсиндән, тәмиз вә саф мәһәббәтләриндән бәһс едән әсәрләри охумағы арзу едәрдим».

Шакирдләрдән соргу вәрәгләрини топлајыб чаваблары охујурам, онлара лазыми истигамәт, көстәришләр верирәм. Беләликлә, шакирдләримдән кимин һансы истигамәтдә мүталиәчи олдуғуну дәгиг билирәм. Мән өзүм дә мүнтәзәм сурәтдә мүталиә едирәм.

Бундан башга мән әдәбијјат кабинәсиндән јени китабларын сијаһысыны асырам, һәм мәктәб, һәм дә шәһәр китабханасы илә әлагә сахлајараг, әдәбијјат кабинәсиндә јени китабларын сәргисини тәшкил едирәм. Әдәбијјат кабинәсиндә «Јени китаблар» адлы бәдии плакатлар тәртиб едиб, китаблар һаггында гыса, мараглы мә'луматлар верирәм. Бүтүн бунлар шакирдләрин мүстәгил мүталиәсини системә салмаға көмәк едир.

Мүстәгил мүталиә һәм синифдә кечилән програм материалларынын, әдәби мөвзуларын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә көмәк едир, һәм дә програмда әһатә едилмәјән әдәбијјатла јахындан таныш едир.

Мән, еіни заманда шакирдләри диспутларда, конфрансларда, әдәбијјат дәрнәкләриндә дә фәал иштирак етдирмәјә чалышырам ки, онлар әсәр, мүәллиф вә ја сурәтләр һаггында өз фикирләрини сәрбәст ифадә едә билсинләр.

ФИРИДУНБӘЈ КӨЧӘРЛИ РУС КЛАССИКЛӘРИНИ ӨЈРӘНМӘК ҺАГГЫНДА

Досент А. АЛМӘММӘДОВ

Орта мәктәбин IX синифләриндә XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тәдрис едиләркән, Ф. Көчәрлинин башлыча әсәрләри олан «Азәрбајчан әдәбијјаты», «Азәрбајчан комедијалары», «М. Ф. Ахундов» вә башгалары барәдә үмуми тәсәввүр ојатмаг, көркәмли тәнгидчинин һәјат вә јарадычылығы һаггында шакирдләрә гыса мә'лумат вермәк нәзәрдә тутулур. Програмын тәләбинә көрә Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди мәгаләләри, әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығын инкишафында онун ролу һаггында јери кәлдикчә шакирдләрә мә'лумат верилмәлидир.

Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди јарадычылығынын мүәјјән һиссәси рус классикләринин јарадычылығына һәср едилмишдир. Ф. Көчәрли өз көркәмли мүасирләри Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә, Һ. Маһмудбәјов вә б. кими һәмишә Азәрбајчан вә рус халгларынын јахынлашмасына чалышмышдыр.

Ф. Көчәрлинин көзәл мәзијјәтләриндән бири дә онун тәкчә Азәрбајчан әдәбијјаты илә дејил, дүнја әдәбијјатынын гијмәтли инчиләри илә, рус әдәбијјаты классикләринин әсәрләри илә јахындан танышлығы иди. Ф. Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјатынын нүмунәләрини топладығы, арашдырдығы кими, рус әдәбијјатыны да дәриндән өјрәнмиш, онун мараглы нүмунәләрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмиш, тәртиб етдији дәрсликләрә рус әдибләринин әсәрләриндән парчалар салмыш, башгаларыны да бу ишә тәһрик етмишдир.

Габагчыл рус әдибләрини шакирдләринә танытмаг үчүн бүтүн чәтинликләри өз үзәринә көтүрәрәк А. С. Пушкинин «Балыгчы вә балыг нағылы»ны илк дәфә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиб, 1892-чи илдә Јереванда «Торчу вә балыг» ады илә чап етдирмишдир. Сонралар М. Ј. Лермонтовун «Үч хур-

Scanned with CamScanner

ма» вә М. В. Колтсовун «А киши, нијә јатыбсан?» ше'рләрини тәрчүмә едиб, 1895-чи илдә Шушада китабча шәклиндә нәшр етдирмишдир.

Рус әдәбијјатынын ән јахшы биличиләриндән олан Ф. Көчәрли М. П. Вагифә, М. Ф. Ахундова, С. Ә. Ширвани вә башгаларына олан дәрин һөрмәтилә јанашы, истәр бөјүк һәчмли әсәрләриндә, истәрсә башга тәнгиди мәгаләләриндә, бу вә ја дикәр јазычы вә шаир һаггында мүбаһисә ачаркән Пушкин, Лермонтов, Гогол, Л. Толстој вә башга рус јазычыларынын адыны һөрмәтлә чәкир. Көчәрли рус әдәбијјатыны, онун классикләрини гијмәтләндирәркән чох заман ингилабчы-демократларын мөвгејиндән чыхыш едир вә әсасән дүзкүн нәтичәјә кәлиб чыхырды.

Илк бөјүк һәчмли әсәрләриндән олан «Литература азербейджанских татар» (Тифлис, 1903) китабында Закирин тәмсилләринә, мәнзум һекајәләринә гијмәт верәркән ону И. А. Крыловла мүгајисә едиб јазырды: «Закирин мүхтәлиф жанрларда јазмыш олдуғу әсәрләр ичәрисиндә чанлы дилдә јаздығы тәмсилләри вә һекајәләри дә диггәти чәлб едир; онун бир сыра тәмсилләри о гәдәр јахшы јазылмыш вә бу тәмсилләрдә о гәдәр һәјати һәгигәт ифадә олунмушдур ки, һәмин тәмсилләри Иван Андрејевич Крыловун тәмсилләри илә мүгајисә етмәк олар...» (Бах: Ф. Көчәрли, Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 63).

Јахуд һәмин китабын М. Ф. Ахундова һәср едилмиш IV фәслиндә кәнч Фәтәлинин Пушкини, Гоголу, Грибоједову чох севдијиндән, Пушкинин өлүмүнүн Ахундова гүввәтли тә'сириндән, бу кәдәрли һадисәнин хәбәрини алан кими чох тә'сирли бир ше'р јаздығындан, бу ше'рин Марлински тәрәфиндән рус дилинә тәрчүмә олунмасындан бәһс едилир. «Әкинчи» гәзетинин васитәсилә рус әдәбијјатынын истигамәти вә рус шаирләри илә таныш олан һачы Сејид Әзим ән чох Пушкин исте'дадыны јүксәк тутур, онун бөјүк јарадычылығынын вә һәртәрәфли дүһасынын өнүндә еһтирамла баш әјир. Бә'зи әсәрләрини Пушкинин әсәрләринә охшадараг о, өзүнү һәјәчанландыран дәруни фикирләри бәдии шәкилдә тәсвир етмәкдә бөјүк усталыг көстәрир» (Бах: Ф. Көчәрли, Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 69).

Һәмин китабын ахырында Ф. Көчәрли рус вә дүнја әдәбијјатындан Азәрбајчан дилинә едилән тәрчүмәләрә дә өз мүнасибәтини билдирир.

Рус әдәбијјатындан вә харичи әдәбијјатдан тәрчүмә едилмиш әсәрләр һаггында данышаркән, Ф. Көчәрли рус классикләриндән Пушкин, Лермонтов, Гогол, Л. Толстој, Жуковски, Крылов вә башгаларындан едилән онларла тәрчүмә илә кифајәтләнмир, һәлә тәрчүмә саһәсиндә аз иш көрүлдүјүнү гејд едирди.

Ф. Көчәрли 1904-чү ил ијул ајында вәфат едән Чеховун мәшһур «Ат фамилијасы» һекајәсини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмиш, мүәллифин һаггында кичик, лакин сәмими, үрәкдән кәлән бир мәгалә илә бирликдә «Шәрги-Рус» гәзетиндә чап етдирмишдир.

Көзәл кичик һекајәләр устасы, рус әдәбијјатында өзүнә хүсуси мөвге газанан, орижинал јарадычылыға малик А. П. Чеховун әсәрләри вә инчә күлүш јарадан јумористик һекајәләри илә таныш олан Ф. Көчәрли, тәрчүмә үчүн «Ат фамилијасы» һекајәсини сечмәси тәсадүфи дејилди. Көчәрли ону «Русијанын ән мәшһур әдиби вә севкили мүншиси» һесаб едирди.

Ф. Көчәрли Чехов гәләминин гүдрәтинә вә өзүндән сонра гојуб кетдији ирсинә даир јазырды: «Мәммәдгулузадәнин исте'дадлы рус јазычысы Чеховун әсәрләрини хатырладан һекајәләри бизим мәдәни зијалыларымызын нәзәрини чәлб етмәјә тамам лајигдир». (Бах: Ф. Көчәрли, Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 135—138).

Н. В. Гогол Ф. Көчәрлинин хүсуси мәгалә һәср етдији, адыны тез-тез вә еһтирамла чәкдији рус јазычыларындан бири олмушдур.

1909-чу ил мартын 18 вә 19-да «Тәрәгги» гәзетиндә (№ 56, 58) Н. В. Гоголун анадан олмасынын јүзиллик јубилеји мүнасибәтилә Ф. Көчәрли өзүнүн «Николај Васиљевич Гогол» адлы мәгаләсини чап етдирмишдир. Бурада Гоголун рус әдәбијјатындакы мөвгејиндән, Пушкин вә башга мүасирләриндән, Гоголла Пушкинин јарадычы әлагәсиндән бәһс едилир.

Ф. Көчәрли реалист рус әдәбијјатынын бөјүк бир нәслинә нәзәр салыр. Халгынын шадлығыны, кәдәрини һәгиги әкс етдирән бу сәнәткарлары рус халгынын милли јазычылары кими јүксәк гијмәтләндирир.

«Гогол вә Пушкин вә бунлардан сонра Некрасов, Туркенев, Достојевски, Гончаров, Л. Толстој, Чехов вә һал-һазырда Максим Горки вә Л. Андрејев әлләриндә мәш'әл русларын мәишәтинә дахил олуб, онун һәр сәмтинә вә күнчүнә ишыг

салыб, миллэтин јараларыны, руһани вэ чисмани күдурэтлэрини, гэм вэ шадлыгларыны көрүб вэ көрдүклэринин сурэтини вэ шэклини маһир нэггаш кими ејнилэ чэкиб, бүтүн алэмэ көстэриб дејирлэр: «Бахын, көрүн! Будур бизим миллэт; бу сајагдыр онун һалы, фикирлэри, һиссијјаты!..» Бу кејфијјэтлэринэ көрэ дэ Көчэрли халгынын јолуну ишыгландыран һэмин рус јазычыларынын эсэрлэринин тэрчүмэсинэ чалышыр, онлары Азэрбајчан халгына јахындан танытмаг истэјирди.

Ф. Көчэрли Л. Толстојун ушаглар үчүн јаздыгы «Дүнјада бэла надэн төрэјир?» һекајэсинин мэзмунундан кениш истифадэ едэрэк өзүнүн маарифчи идејасыны ирэли сүрүр. «Горхуја үмдэ сэбэб билмэмэзлик, елмсизлик вэ авамлыгдыр!» фикринэ кэлиб чыхырды.

Көчэрлинин бир тэнгидчи вэ мүэллим кими марагландыран мэсэлэлэрдэн бири дэ бэдии дил, јазычынын эсэрлэринин дили мэсэлэси иди.

Јазычылардан А. Шаигин, Ј. В. Чэмэнзэминлинин, А. Сэһһэтин, С. С. Ахундов вэ башгаларынын эсэрлэринэ, хүсусилэ А. Шаигин ушаглар үчүн тэртиб етдији дэрслик вэ бэдии эсэрлэрин дилинэ Ф. Көчэрли өз мүнасибэтини билдирмишдир. Көчэрли өз мэктуб вэ мэгалэлэриндэ достларынын диггэтини габагчыл рус јазычыларынын эсэрлэринэ чэлб едирди. Онун А. Шаигэ 26 мај 1911-чи ил тарихдэ јаздыгы бир мэктубда дејилир:

«Рус шаирлэриндэн мэшһур Пушкин белэ ачыг вэ хошмэзмун һекајэлэр вэ нағыллар јазмаг илэ өзү үчүн эбэди ад вэ шөһрэт газанмышдыр. Пушкин өз миллэтинин дилини вэ адэтини јахшы билирди, тэби дэхи хејли рэван иди.. Һекајэлэрдэ мэһэл вэ заманын өвза вэ эһвалыны ејнилэ јазмаг чох көзэл гајдадыр вэ рус эдиблэриндэн бэ'зинин бу хүсусда зијадэ мэһарэти вар.

Мэсэлэн, Туркенев, Пушкин, Лермонтов. Бу гајданын үмдэ шэрти будур ки, ачыг дилдэ јазылсын вэ јазылан һал вэ өвза һэгигэтэ мүғајир олмасын»

Азэрбајчанда рус эдэбијјатынын Пушкин, Лермонтов, Гогол, Толстој, Чехов вэ башга классиклэринин эсэрлэринин тэрчүмэ едилмэсиндэ вэ кениш охучу күтлэси арасында јајылмасында исте'дадлы эдэбијјатчы вэ көркэмли педагог Ф. Көчэрлинин ролу бөјүк олмушдур.

БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТДА СОВЕТ АДАМЫ ОБРАЗЫНЫН ПСИХОЛОЖИ ТӘҺЛИЛИ

Тофиг АББАСОВ
Һ. Б. Зэрдаби адына Кировабад Дөвлэт Педагожи Институтунун мүэллими.

Педагокика, мүэллимлик сэнэти һэмишэ психолокија илэ сых сурэтдэ элагэдар олмушдур. Педагокиканын да, психолокијанын да предмети инсандыр. Мүэллим исэ јени инсан тэрбијэлэндириб јетишдирир. Өзүнүн бу тарихи вэзифэсини јеринэ јетирмэк үчүн мүэллим педагокиканы јахшы билмэклэ јанашы, ушагларын, үмумијјэтлэ совет адамларынын психолокијасыны, шэхсијјэт психолокијасыны да дэриндэн билмэлидир. Бу, мүэллимэ она көрэ лазымдыр ки, гэһрэман совет адамларынын психоложи хүсусијјэтлэриндэн, сифэтлэриндэн тэ'лим-тэрбијэ просесиндэ өз бөјүк мэгсэди үчүн истифадэ етсин, педагожи психолокијанын устады олсун.

Һэмишэ јолда, ахтарышда, өјрэнмэкдэ олан мүэллим педагожи-психоложи усталығыны артырыб тэкмиллэшдирмэк үчүн һэјатдан, китаблардан, дөври мэтбуатдан, радио, телевизија вэ ону эһатэ едэн чанлы инсанлардан даим өјрэнир, ону өз һэјат вэ тэчрүбэ сүзкэчиндэн кечириб эхз едир. Бу чох кениш мэ'лумат вэ билик мэнбэлэри сырасында бэдии эдэбијјат мүһүм јер тутур. Бэдии эдэбијјат—роман, повест, поема вэ с. эслиндэ һэјатын мүэјјэн бир парчасынын ин'икасы демэкдир. Бөјүк пролетар јазычы М. Горки эдэбијјаты инсаншүнаслыг адландырмышдыр. Совет эдэбијјатынын эн мүһүм тэчэссүм објекти инсанлардыр. Инсан олан јердэ исэ характерлэр вар, инсан психолокијасы вар. Бэдии эдэбијјат һэм дэ икинчи мүэллимдир. Онун васитэсилэ шакирд мүэјјэн дөврдэки вэ ја конкрет шэраитдэки һэјат һадисэлэрини, эн мүхтэлиф инсан образларыны, онларын мүбаризэ вэ мэһрумијјэтлэрини, бир сөзлэ, эн мүхтэлиф мүрэккэб инсан психолокијасыны көрүр, дујур, һисс едир. Бу мэ'нада инсаншүнаслыг де-

MOBILE SCANNER

јилән бәдии әдәбијјатдакы инсан сурәтләрини, онларын характер вә психоложијасыны билмәк, өјрәнмәк вә тәһлил едиб јери кәлдикчә шакирдләрә ашыламаг, мүәллимләр, хүсусилә әдәбијјат мүәллимләри үчүн чох вачибдир.

Совет јазычысы өз әсәриндә тәсвир етдији инсаны мүхтәлиф гуручулуг вә јарадычылыг ишиндәки әмәк просесиндә көстәрдији кими, онун һәр чүр мә'нәви тәбәддүлатына —руһи-психи дәјишиклијинә дә биканә галмыр. Дөврүн өзүндән ирәли кәлән руһ чошгунлуғу, мадди-рифаһ һалы кетдикчә јахшылашан кениш халг күтләләринин шадлыг, јарадычылыг әһвал-руһијјәси вә онларын бир чох дахили мә'нәви кејфијјәтләринин бәдии әдәбијјатда ин'икасы тәбии бир һалдыр. Елә совет әдәбијјатынын әсас наилијјәтләриндән бири дә сосиализм шәраитинин јетишдирдији көзәл мә'нәвијјата малик јени инсан характерләри илә зәнкин олмасыдыр.

Инсанын мә'нәви кејфијјәтләрини, психоложи аләмини даһа тә'сирли, ифадәли мејдана чыхармаг үчүн әдәбијјат сәнәтин бүтүн нөвләриндән, шүбһәсиз, ән гүввәтлисидир. Сәнәткар бәдии әсәрдә тәсвир етдији һәр бир сурәт вә гәһрәманын синфи тәбиәтиндән ирәли кәлән психоложијасынын бүтүн инчәликләрини, ичтимаи һәјата бахыш вә фәлсәфәсини, јашадығы чәмијјәтә мүнасибәтини маһир психолог кими дәриндән арашдырыб тәһлил етмәли, сәнәтин јүксәк зирвәләри бахымындан үмумиләшдирмәлидир. Г. В. Плеханов М. Горкинин «Душмәнләр» әсәриндән данышаркән көстәрирди ки, «Сәнәткар публисист дејилдир. О, мүһакимә етмир, тәсвир едир. О сәнәткар ки, синфи мүбаризәни тәсвир едир, орада иштирак едән шәхсләрин фикир вә һиссләри кими характер руһи хүсусијјәтләрини дә бизә көстәрмәлидир. Бир сөзлә, белә сәнәткарын психолог олмасы лазымдыр».

Реалист сәнәтин имканлары дахилиндә әдәби характерин руһи һалларыны—гәзәб вә нифрәтини, севинч вә нәш'әсини, әзаб вә изтирабыны дүзкүн вә бәдии шәкилдә тәсвир едиб чанландыра билмәјән јазычынын әсәри дә чанлылыгдан, инандырычылыгдан, һәјатын гајнар нәфәсиндән мәһрум олур. Дүнја әдәбијјатынын корифејләриндән олан В. Көте, О. Балзак, А. Пушкин, Л. Толстој, М. Ф. Ахундов, М. Горки вә башгалары әсәрләриндәки ичтимаи мәзмуна, ингилаби фикир вә идејалара чидди диггәт јетирдикләри кими сурәт вә гәһрәманлардакы хејирхаһлыға, һуманизмә вә бир сыра јүксәк бәшәри дујғуларын тәсвиринә дә ејни бөјүк һәвәслә

јанашмышлар. Белә сурәтләрин даһа чох психоложи планда ишләнмәси онларын бәдии-естетик кејфијјәтләрини даһа да артырмышдыр.

Классик Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли сөз усталары да әсәрләриндәки сурәт вә типләри јарадаркән бу кејфијјәт вә ән'әнәләрә лагејд галмамышлар. Һәтта бә'зи классик сөз усталары бәдии әсәр гәһрәманларынын психоложи аләмләринин тәсвирини даһа габарыг шәкилдә верә билмишләр. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәри бу фикрә парлаг сүбутдур. Бурада шаир гәһрәманларын тәлатүм вә јашамаг еһтирасларыны, дујғу вә душүнчәләрини, бир сөзлә онларын «дахили дүнјасыны» ачыб көстәрәркән психоложи тәһлил үсулундан бачарыгла истифадә етмишдир. Әсәрин Мәчнунун Лејлијә мәктубу һиссәсиндә типин дахили нараһатлығы, руһи һәјәчанлары ашигин өз дили илә бәјан едилир. Бурада Мәчнунун бөјүк вә чарәсиз дәрди бәдии үсулла ачылыр, сәнәтин јүксәк дили илә шәрһ едилир. Мәчнунун тәәссүф вә изтирабларынын психоложи јолла тәсвири онун бәдбинлик вә кәдәр јүкү илә долу олан шәхсијјәтини мәһарәтлә тамамлајыр.

Типи өз дилиндә, өз психоложијасына ујғун шәкилдә данышдырмаг чәһәтдән М. Ф. Ахундовун бәдии ирси олдугча характерикдир. Драматургун комедијаларындакы ајры-ајры типләрин психоложија вә әһвал-руһијјәси өз синфи тәбиәтләринин типик мәһсулу кими олдугча марагльдыр.

М. Ф. Ахундовдан сонра кәлән Н. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Ч. Чаббарлы кими көркәмли јазычылар бәдии јарадычылыгда психоложи тәһлилин бачарыглы усталары олмушлар. Онлар һәр бир сурәтин психоложијасыны онун өз синфи зүмрәси, еләчә дә дүнјабахышы, тәһсили бахымындан ишыгландырмаға чалышмышлар.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра әдәбијјатда јени јаранан сурәт вә типләрин психоложијасына, онларын мәнәвијјатында мејдана чыхан ингилаби дәјишикликләрин тәсвиринә мараг да күчләнмәјә башлады. Әкс тәгдирдә јазычы јени совет адамынын психоложијасында јаранан мүтәрәгги мејлләри—вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, сосиалист мүлкијјәтинә сәдагәт, синфи душмәнә гаршы амансыз олмаг кими мә'нәви кејфијјәтләри кәшф едиб көстәрә билмәзди. Инди јазычынын гаршысында дуран әсас вәзифә бәдии әсәрдә јени психоложија илә көһнә психоложијаны гаршылашдырыб биринчинин үстүнлүјүнү охучуја әјани шәкилдә көстәр-

мәк иди. Чүнки психолокија педагокиканын ајрылмаз тәркиб һиссәси олдуғу кими гаршыларында гојулан тәләбләр бахымындан да бир-бирини тамамлајыр. Һәр икиси тәрбијәви мәгсәд күдүр. Одур ки, јени јаранан әсәрләрдә психоложи тәһлил мејлинә күчлү мараг ојанмаға башлады.

Ч. Чаббарлынын Ајдын, Октај, Севил, Алмаз, Балаш, Мирзә Сәмәндәр, Очаггулу, Имамјар кими онларча типләри мүхтәлиф пешә вә әгидә саһибләринин дахили аләмини, психолокијасыны экс етдирмәк чәһәтдән олдугча характерикдир. Јенилијин көһнәлик үзәриндәки гәләбәсини әсасландырмагла бәрабәр мүхтәлиф һисс вә дујғуларын тәсвирини вермәк Ч. Чаббарлы бәдии ирсинин әсас хүсусијјәтләридир.

Даһа сонралар М. С. Ордубади, Ә. Әбүлһәсән, М. Һүсејн, С. Рәһимов, М. Ибраһимов, Ә. Вәлијев, Мир Чәлал кими јазычылар өз әсәрләриндә психоложи вәзијјәтләрлә зәнкин олан мараглы инсан сурәтләри јаратмышлар.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын мүһарибәдән сонракы вәзијјәтини нәзәрдән кечирдикдә бу саһәдә газанылмыш наилијјәтләр хүсусилә севиндиричидир. Јени әдибләр нәслинә мәнсуб олан И. Шыхлы, Б. Бајрамов, И. Гасымов, С. Гәдирзадә, С. Әһмәдов кими јазычылар социализм реализминин тәчрүбә вә ән'әнәләри әсасында совет адамынын мә'нәви аләминә дәриндән нүфуз едир, бир сыра мараглы чәһәтләри усталыгла көстәрирләр. Бәдии әсәрләрин психоложи тәһлили вә онун әхз едилиб јери кәлдикчә әдәбијјат дәрсләриндә истифадә едилмәси һабелә дәрсин емосионал тә'сирини артырмаға көмәк едир. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг биз, Иса Һүсејновун бәдии јарадычылығында инсан психолокијасы мәсәләләрини шәрһ етмәјә чалышачағыг.

Иса Һүсејнов әдибләрин јени нәслинә мәнсуб олмагла јанашы, гәләмә алдығы мөвзуларда һәјатын мараглы чәһәтләрини, совет адамларынын ишини, әмәјини, мүхтәлиф дујғу вә дүшүнчәләрини тәбии, инандырычы бојаларла көстәрир. Јазычы тәсвир етдији инсан характерләрини, онларын чанлы һәјат еһтирасларыны өзүнәмәхсус орижинал бир формада көстәрмәји бачарыр. Бурада хоша кәлән чәһәтләрдән бири одур ки, Иса Һүсејнов әсәрләриндә инсан сурәтләринин дахили аләмини һәртәрәфли вә дәриндән кәшф едир. Одур ки, бу сурәтләрин мә'нәви аләмләри, психоложи һәјатлары охучунун һафизәсиндән силинмир, онларын реал портрети ајдын көрүнүр.

Тәсадүфи дејилдир ки, Иса Һүсејновун илк әсәрләриндә мүәллифин јарадычылыг наилијјәтләрини лајигинчә гијмәтләндирән академик М. Ариф јазыр: «Иса Һүсејнов үмид верән кәнч совет насирләриндәндир. Онун колхоз кәндинә һәср едилмиш бир сыра һекајә вә повестләри, хүсусән «Бизим гызлар» вә «Дан улдузу» јазычынын мүасир кәнди өјрәнмәјә вә реалист бир гәләмлә тәсвир етмәјә чан атдығыны көстәрир. О, һәјат һадисәләрини дәриндән вә тәфәррүаты илә, инсан характерләрини исә даһа чох психоложи планда экс етдирмәјә мејл едән јазычылардандыр. Онун јазы үсулунда бир тәбиилик, һәјатилик, сүн'иликдән узаг олан чанлы һәјат тәравәти дујулмагдадыр. Әсәрләринин дили садә вә ајдын, диалоглары чанлы вә тәбиидир. Бүтүн бунлар кәнч бир јазычы үчүн мүсбәт јарадычылыг аләмәтләридир» (М. Ариф. Сечилмиш Әсәрләри, I-чилд, Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1967, сәһ. 523).

Иса Һүсејновун јарадычылығынын илк дөврләринә верилән бу реал гијмәт мүәллифин бүтүн сонракы јарадычылығы үчүн дә тамамилә характерикдир. Онун бу саһәдәки јарадычылыг иши әксәр һалларда даһа уғурлу вә мүвәффәгијјәтли олмушдур. Әдиб персонажларын јашларына, сәнәт вә ишләринә ујғун олан хасијјәтләрини, истәк вә арзуларыны мүасир бахымдан гијмәтләндирмиш, онлары бәдии сәнәтин чанлы ифадә васитәләри илә даһа долғун шәрһ етмәк үчүн гүввә вә бачарығыны әсиркәмәмишдир. Она көрә дә јазычынын сурәт вә типләринин психолокијаларынын тәсвири тәбии олдуғу гәдәр дә сәмимидир .

Јазычынын мүсбәт сурәт вә гәһрәманларынын мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләри охучуда дәрин естетик тә'сир јарадыр, онлары мајасы намуслу әмәк, бу әмәјин јаратдығы сәадәт вә хошбәхтлик олан јүксәк идеаллара сәсләјир. Чәтин вә шәрәфли әмәјин инсан гәлбиндә јаратдығы реаксијаны да мүәллиф инандырычы көстәрмәјә чалышыр. Бу чәһәтдән јазычынын илк «Бизим гызлар» повести характерикдир.

Мүәллиф әсәрдәки сурәт вә гәһрәманларын ичтимаи ишә, тәсәррүфат вә јенилијин инкишафына олан мүнасибәтләри фонунда онларын, психолокија вә дүшүнчәләрини, дахили аләмләрини дәриндән тәһлил едир, һәртәрәфли ачыб охучуја көстәрир. Она көрә дә повестдәки барамачы гызларын тәшәббүсүнә кимин тәрәфдар, кимин исә бу тәшәббүсүн әһәмијјәтини дәрк етмәдији үчүн әлејһинә олдуғу мүәјјәнләшир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Повестдәки психоложи тәһлил нәтичәсиндә ајдын көрмәк мүмкүндүр ки, колхозун сәдри Мухтар Заһидовун барамачылыға лагејд мүнасибәти пахыллыг вә бәдхаһлыг һиссиндән дејил, онун бу иши гејри-мүмкүн һесаб етмәсиндән, даһа доғрусу өз гүввәсинә инамсызлығындан ирәли кәлир.

Иса Һүсејнов өз типләрини, психолокија вә кәләчәк һаггында дүшүнчәләрини М. Горкинин дедији кими «тәәссүраты хаммалла мүгајисә етмәк» нәтичәсиндә мејдана чыхарыр. Әдиб әсәрләриндә инсан дујғу вә дүшүнчәләрини саф-чүрүк едир, инчә бир сәнәткар зөвгү илә үмумиләшдирир.

Сурәт вә типләрин дахили аләминә нәзәр јетирмәк чәһди Иса Һүсејновун «Дан улдузу» повестиндәки образларда бир гәдәр дә дәринләшир, тә'сирли бир васитәјә чеврилир. «Дан улдузу»ндакы мүсбәт сурәтләр олан Зәрәфшан, Кәрим Сәркәроғлу, Әсмәр хала, Надир вә башгаларынын гәлбиндәки хејирхаһ дујғуларын һамысы бир нөгтәдә бирләшиб ваһид мәгсәдә—һејвандарлығы инкишаф етдирмәк мәгсәдинә хидмәт едир.

Мүәллиф повестдәки һәмин сурәтләрин дахили аләмләрини мәһз бу истигамәтдә ачмаға чалышмыш, онларын фәрди-психоложи мәзијјәтләрини ичтимаи ишә мүнасибәт фонунда үмумиләшдирмәјә сә'ј етмишдир. Одур ки, охучу мүхтәлиф хасијјәтә, мүхтәлиф јаша малик олан бу адамларын характериндәки үмуми идеја јахынлығыны, онларын әсас мәсәләјә мүнасибәтдә бирләшдикләрини ајдын көрүр. Охучу мүхтәлиф характерли адамлар олан Зәрәфшан, Кәрим Сәркәроғлу, Әсмәр вә башгаларында халг малына, онун тохунулмазлығына, көз бәбәји кими горунуб мүһафизә олунмасына хејирхаһ дујғуларла јанашы саф бир үрәк дә көрүр. Јазычы бу сурәтләрин идејаларыны колхоз сәдри Шәмистан, зоотехник Илјас, рајком катиби Шаһкәлдијева кими мәнфи гүввәләрә гаршы мүбаризәјә истигамәтләндириб онларын фикирләри илә тоггушдурдуғу заман сағлам руһлу әмәк адамларынын мә'нәви кејфијјәтләрини даһа әјани шәкилдә көстәрмиш олур. Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу идејалар тоггушмасы заманы јалныз мүсбәт сурәтләрин дејил, һәм дә Шәмистан, Илјас, Шаһкәлдијева кими мәнфи типләрин дә характерләри ачылыр.

Әдиб Кәрим Сәркәроғлунун идејаларынын һагсызлыг үзәриндәки мә'нәви гәләбәсини мараглы психоложи ситуасијада чанландырдығы кими, Шәмистанын вә Шаһкәлдијеванын

зоракылыг, мәнәм-мәнәмлик чәһдләрини, Илјасын ајры-ајры адамлара олан тәкәббүрлүлүк, мә'насыз инадчыллыг мејлләрини дә реалист бир гәләмлә көстәрә билмишдир.

Иса Һүсејнов јарадычылығынын әсас инкишаф мәрһәләси һесаб етдијимиз партијанын XX гурултајындан сонракы дөвр инсан сурәтләринин даһа әтрафлы, дәрин вә әһатәли ишләндији илә характеризә едилә биләр. Бу дөврдәки әсәрләриндә јазычы јени совет адамынын үмумиләшдирилмиш сурәтини јаратмаға чәһд етдији кими, онун мә'нәви дүнјасыны, психолокијасыны да јени бахымдан гијмәтләндирмишдир.

Она көрә дә әдибин бу сурәтләри әввәлкиләрдән хејли фәргләнмиш; даһа чанлы вә һәјати типләр кими мејдана чыхмышдыр.

Әдиб јени ичтимаи дәјишиклији реалист гәләмлә тәсвир етдији кими, јаратдығы сурәт вә гәһрәманларын психолокијасында бу һадисәнин бәдии ин'икасыны, һәјатын јени чәһәтләринин ифадәсини вермәји дә бачармышдыр.

Иса Һүсејнов јени әсәрләриндә совет адамларынын јени кејфијјәтләринә диггәт јетирмәклә бәрабәр чәмијјәтин ирәлиләмәси јолунда әнкәл олан көһнәлик галыгларыны да кәскин тәнгид едир. Одур ки, чох вахт әдибин сурәт вә гәһрәманларынын психолокијасы, хасијјәт вә һәјати вәрдишләри бирбири илә тәзад тәшкил едир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, Иса Һүсејнов мүсбәт вә мәнфи сурәтләрин психоложисини көстәрәркән һәјати әсасдан мәһрум етмир, әксинә, онлары реал зәмин вә шәраитлә әлагәләндирир.

Мүәллиф инсан психолокијасынын тәһлили заманы мүхтәлиф тәсвир вә ифадә васитәләриндән истифадә едир. Әдиб бу мәгсәд үчүн каһ тәһкијә, јахуд мәктуб формасына, каһ чанлы диалоглара, каһ да хатирә вә рич'әт формасына мурачиәт едир. Инсанын дахили аләминдәки кизли кушәләрин мејдана чыхарылмасында јазычынын истифадә етдији үсуллардан бири дә сурәтин өз дили илә портрет јаратмаг јолудур. Мүәллифин бу үсулларын бир чохуна мүрачиәт етдијини «Јанар үрәк» романында ајдын көрмәк олар.

«Јанар үрәк»дәки Мәсимин арвады Күлбәнизә «нағыл» ады илә данышдығы тәрчүмеји-һалы бу чәһәтдән характерикдир. Бурада Мәсимин фачиәли талеји өз дили илә охучунун көзләри гаршысында чанланыр. Һәм дә бир инсан кими онун психолокијасы, дахили һәјәчан вә сарсынтылары бүтүн тәфсилаты илә мејдана чыхыр. Охучу Мәсимин бу сөһ-

Scanned with MOBILE SCANNER

бәтини өз кәдәрли кечмишинә тәәссүф һисси илә бахан бир бәдбәхтин дахили наразылығы кими гијмәтләндирир. Һәмин епизодда Мәсимә дахилән инчидән мәсәләләр ајдынлашыр, һадисәләр драматикләшдикчә сәбәбкара гаршы нифрәт нотлары күчләнир. Бу психоложи вәзијјәтлә әлагәдар олараг Мәсимә, онун бәдбәхт талејинә охучунун гәлбиндә рәғбәт вә мәрһәмәт һисси, инсанын һүгуг вә һејсијјәтини кобуд шәкилдә тапдајан Султан Әмирлијә гаршы исә гәзәб вә үсјан әһвал-руһијјәси јараныр.

Јазычы бә'зи типин кечирдији руһи-мә'нәви һаллары габарыг шәкилдә көстәрмәк вә гүввәтләндирмәк мәгсәди илә мүвафиг формалара да мүрачиәт едир: «Јанар үрәк»дәки Күлкәзин Сәмәд Әмирлијә мәктубу буна әјани мисал ола биләр. Романын бу һиссәсинә гәдәр биз Күлкәз сурәти һаггында олдугча аз шеј билирик. Бу кичик мәктубда исә онун хасијјәти, һәсрәти вә нијјәтләри, арзу вә идеаллары, јашадығы мүһит вә бу мүһитин мәһсулу олан инсанлара мүнасибәти мәһарәтлә ачылыр, көстәрилир.

Мүәллиф «Јанар үрәк»дә мәнфи сурәт олан Султан Әмирлинин ичтимаи вә шәхси һәјата субјектив мүнасибәтини, чәмијјәтин әхлаг нормалары илә ујушмајан гејри-ади сифәт вә һәрәкәтләрини, дахилиндә баш галдыран вәһши еһтираслары ачыб көстәрәркән инсан психолокијасыны дәриндән билдијини, инчәликләри илә тәсвир етмәк габилијјәтини нүмајиш етдирмишдир.

Романдакы психоложи тәһлилин күчүндәндир ки, охучу Султан Әмирлинин варлығыны бир рәһбәр, бир шәхс кими тәхәјјүлүндә һәртәрәфли чанландырыр, онун истәр вәзифә башында, истәрсә дә вәзифәдән салындыгдан сонра кечирдији дәрин руһи вәзијјәти ајдын көрүр. Султан Әмирлинин реал шәхсијјәти онун мүхтәлиф вәзијјәтләрдәки портретини дүзкүн вә инандырычы шәкилдә әкс етдирир. Чанлы бир тип кими әтрафындакыларла олан әлагә вә үнсијјәти Султанын мәнфи характерини даһа јахшы тамамлајыр, иш вә әмәлиндәки субјектив чәһәтләрлә вәһдәт тәшкил едән јохсул мә'нәвијјаты онун чәмијјәт һәјатына ујғунлашмадығыны мејдана чыхарыр.

«Јанар үрәк» романындакы типләрин әксәријјәтиндә әдибин психоложи тәһлил бачарығы ән чох һәмин сурәтләрин әхлаг вә тәрбијәси илә бағлы шәкилдә мејдана чыхыр.

Султан Әмирли, Ағакишијев, Рәһимли, Әлләзоғлу кими типләри хасијјәт вә әхлаги хүсусијјәтләриндә алдыглары мән-

фи тәрбијәнин, душдукләри шәраитин зәрәрли тә'сири олдуғу кими Сәмәд Әмирли, Гошгар Садыгзадә вә башга сурәтләрин мә'нәвијјатындакы мүсбәт кејфијјәтләрин јаранмасына да онларын сағлам мүһитдә бој атыб инкишаф етмәси, партија мәктәби кими мәс'ул тәрбијә очағында јетишмәси, коллективчилик, вәтәнпәрвәрлик, һуманизм принсипләри илә јашамасы сәбәб олмушдур. Она көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, Сәмәд Әмирли Күлбәнизин ичтимаи тәрбијә мүәссисәси олан ушаг бағчасындакы фәрди тәрбијә үсулуну кәскин тәнгид едир. Сәмәд коллективдәнкәнар тәрбијә үсулуну һаглы олараг гејри-мүмкүн һесаб едир вә бу барәдә Күлбәнизә чидди тапшырыг верир.

Сәмәд инсанлара, хүсусилә әмәк адамларына мүнасибәтдә олдугча мүлајим вә диггәтли олса да, һагсызлыг вә әдаләтсизликлә гаршылашанда бу јумшаг үрәк саһиби дәрһал сәртләшир, амансыз бир интигамчыја чеврилир. О, Тапдыг Чәфәровун наһагдан тутулдуғуну ешидәндә әсәбиләшир вә бу иш үчүн өз нифрәтини Султана ачыг шәкилдә билдирир. Беләликлә дә Сәмәд заманын мүсбәт идеалларыны өзүндә мүәјјән дәрәчәдә әкс етдирән бир гүввәјә чеврилир.

Сурәт вә характерләрин бөјүклүк вә кичиклијиндән асылы олмајараг дәринлијинә енмәк, онларын көнүл арзулары вә һәсрәтләрини, бир сөзлә, охучуја кизли вә гаранлыг көрүнән дахили аләмини кәшф едиб көстәрмәк Иса Һүсејновун психоложи тәһлил габилијјәтинин характер әламәтләридир. Психоложи тәһлил принсипләринин әһәмијјәтини јахшы билдији, јери кәлдикчә һәмин принсипләрдән бачарыгла истифадә етдији үчүн јазычынын истәр мүсбәт, истәрсә дә мәнфи типләринин әксәријјәти јадда галыр, узун мүддәт охучуну өз тә'сири алтында сахлајыр.

Бу бахымдан «Доғма вә јад адамлар» романындакы Бәһлул мүәллим вә Гара Чанбалајев сурәтләри даһа марағлыдыр. Әсәри охујуб гуртаран һәр бир шәхсин Бәһлул Чалалов сурәтинә, онун тәмсил етдији идеаллара рәғбәти артыр. Она көрә Бәһлул Чалалов бир мүсбәт сурәт олмаг е'тибарилә көзәл, һамы тәрәфиндән тәгдир едилән мә'нәвијјат саһибидир, кәнч нәслин ләјагәтли тәрбијәчисидир. Онун һуманист вә аличәнаб дујғулары һәр бир охучуја јүксәк естетик һиссләр ашылајыр. Бәһлул Чалаловдакы һуманизм, инсана олан бөјүк мәһәббәт һиссләри инсаф, әдаләт ејни заманда һагсызлыға гаршы

Scanned with MOBILE SCANNER

мүбаризә мотивләри илә бирләшир. Бәһлул Чалаловдакы бу һуманизмин нәтичәсидир ки, о, Рәшид, Наилә, Ваһид кими кәнчләри ахырадәк мүдафиә едир. онлара әсил аталыг гајғысы көстәрир. Бу чүр һуманизмин исә совет адамы мә'нәвијјатынын көзәл кејфијјәтләриндән олдуғуну көстәрән В. Озеров јазыр ки, һуманизм әдәбијјатымызын ән'әнәләриндән олуб халгда азадлыгсеварлијин, вәтәндаш фәаллығынын ојанмасы кими һәмишә вачиб һесаб едилән ичтимаи гүввәләрдән биридир (В. Озеров. Новоје в жизни, новоје в литературе. Москва, 1964, сәһ. 238).

Гара Чанбалајев сурәти исә бундан фәргли олараг охучуда дәрин нифрәт вә икраһ һисси доғурур. Бәһлул Чалаловун әксинә олараг Гара Чанбалајев субјектив мејлләр вә хырда һиссләрин әсири, даркөз, бәдхаһ бир шәхсдир. Буну онун мәнфи характеринин мүхтәлиф истигамәтләрә шахәләнән зәрәрли тә'сирләриндә көрмәк олар. Гара Чанбалајев халг, вәтән гејрәти чәкмәдији кими партијаја да садиг дејилдир. Онун бир характер кими психолокија вә дахили аләми Бәһлул мүәллимә вә кәнч нәслә мүнасибәти фонунда даһа тутарлы шәкилдә көстәрилмишдир.

Иса Һүсејнов Бәһлул мүәллимин симасында өз әгидәси, мәсләки илә халга, вәтәнә, партијаја бағлы олан бир вәтәндашын, Гара Чанбалајевин шәхсиндә исә көһнәлик дүшкүнү, ичтимаи һәјатда мешшанлыг әһвал-руһијјәсиндән ирәли кедә билмәјән, мә'нәви чәһәтдән шикәст бир адамын психолокијасыны мәһарәтлә чанландыра билмишдир. Мүәллиф естетик чәһәтдән көзәл тә'сир бағышлајан Бәһлул Чалаловун сағлам мә'нәвијјатыны Гара Чанбалајевин заһирән күлүш доғуран чүрүклүјүнә вә мә'нәви јохсуллуғуна гаршы гојмушдур.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Иса Һүсејновун јарадычылығында олан бир сыра мүәллим-тәрбијәчи сурәтләри кәнч нәслин јени руһда тәрбијә олунмасында, халгымызын мә'нәви јүксәлишиндә мүһүм рол ојнајыр. Пролетариатын даһи рәһбәри К. Маркс көстәрмишдир ки, тәрбијә етмәк үчүн тәрбијә олунмаг лазымдыр. Һазыркы дөврдә чәмијјәтимизин ирәлиләјишини, мә'нәви тәрәггисини тә'мин етмәк үчүн биликли вә тәдбирли мүәллим-тәрбијәчиләрә чох бөјүк еһтијач вардыр. Иса Һүсејновун јарадычылығында олан Гошгар Садыгзадә, Сәмәд Әмирли («Јанар үрәк»), Бәһлул мүәллим («Доғма вә јад адамлар»), Әзиз мүәллим, Әбдүррәһман мүәллим («Телеграм»), Таһир мүәллим («Түтәк сәси»), Нуру мүәллим («Гуру будаг») вә башгалары охучунун дәрин рәғбәт вә мәһәббәтини газанмыш мүәллим сурәтләридир.

Мүәллиф «Доғма вә јад адамлар», «Телеграм», һабелә мүһарибә дөврү арха чәбһәнин тәсвириндән бәһс едән «Түтәк сәси» вә «Саз» повестләриндәки мүхтәлиф хасијјәтли инсан сурәтләринин психолокијасыны, дөврүн өзүнүн психолокијасыны, нараһатлығыны, халгын, инсанларын мә'нәви аләминдә долашан әсәбилик вә һиддәт әламәтләрини сәнәткарлыгла көстәрмишдир.

Әдиб мүһарибәдән сонракы совет кәндинин, онун фәдакар әмәк адамларынын шүурча инкишаф етдијини, дүшүнчә вә мә'нәвијјатча дәјишиб көзәлләшдијини инандырычы фактларла көстәрмәјә чалышан насирләрдәндир. О, мүасир кәнддә кедән мәдәни гуручулуг вә абадлыг ишләрини, бөјүк тәрәггини тәсвир етмәклә јанашы совет адамларынын психолокијасында баш верән мүһүм дәјишикликләрин јарандығыны көстәрмәјә чалышыр. Мәһз буна көрә дә онун әсәрләриндә бу күнкү кәнд дүнәнкинә нисбәтән инкишафда көстәрилдији кими, сабаһкы кәнд дә бу күнкүнә нисбәтән тәрәггидә тәсвир едилир.

Бунун нәтичәсиндә дә јазычынын сурәт вә гәһрәманлары кетдикчә идеја-бәдии чәһәтдән камилләшир, әтә-гана долур, өз бәдии тутуму илә әввәлкиләрдән фәргләнир.

Иса Һүсејнову бир сәнәткар кими мүасир совет кәнди, онун һәр шејә гадир олан әмәксевәр, намуслу адамлары вә бу адамларын дахили аләми дүшүндүрүр. Одур ки, мүкәммәл вә мараглы бәдии формада јаздығы «Qоллу Qоха» повести јазычынын үслуб вә манерасынын гәти шәкилдә формалашдығына ајдын дәлилдир. Бурада мүәллиф јени инсан сурәти олан Qоханы даһа чох психоложи планда ишләјиб дәринләшдирмиш, онун үрәк дөјүнтүләрини дәриндән тәдгиг едиб мүсбәт сурәт сәвијјәсинә галдыра билмишдир.

Qоханын заһири көрүнүшү илә дахили-мә'нәви аләми арасында кәскин тәзад вардыр. Qоха заһирән нә гәдәр чиркин, хошакәлмәз олса да, гәлбән тәмиз, намуслу, әмәксевәр вә гајғыкеш бир инсандыр. Охучу бу чәһәтдән Qоха илә «Саз» дакы Һачы сурәти арасында бир јахынлыг да көрүр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Иса Һүсејнов инсанын дахили көзәлликләрини, мә'нәвијјатынын естетик кејфијјәтләрини реал шәкилдә көстәрмәк үчүн дүнја әдәбијјатынын классик

вә мүасир ән'әнәләриндән бачарыгла фајдаланыр. Иса заһири ејбәчәрликләр фонунда дахили-мә'нәви көзәлликләри тәсвир етмәји севир. Бөјүк франсыз әдиби Виктор Һүгонун «Парис Нотрдам килсәси» романындакы Гвазимода кими Һачы вә Қоха сурәтләри дә бу бахымдан охучунун дәрин һөрмәт вә мәһәббәтини газаныр. Халгынын, вәтәнинин тәрәггисини, јүксәк инкишафыны тә'мин етмәк үчүн вар гүввәсини сәрф едән совет адамлары илә Қоха арасында үзви бир јахынлыг вардыр. Қолхоз сәдри Чаванширә гәзәбләнәндә, Гурбаны вә Бакыдан кәлән журналисти мәзәммәт едәндә Қоханын вәтәнпәрвәрлији даһа бариз шәкилдә мејдана чыхыр. Қоха јазычынын бәдии јарадычылығында јени кејфијјәтләри илә сечилән, лагејдлијә, тәсәррүфатсызлыға гаршы әсас зәрбәси күлүш вә кинајә олан биткин әдәби типдир.

Јазычы мүасир инсанын психоложи аләмини елә усталыгла ачыб көстәрмишдир ки, охучу садә, лакин мә'нәвијјатча зәнкин бир әмәк адамынын инсанлыг ләјагәтләри илә таныш олур. Доғрудан да мүасир кәндә дәриндән бәләд олан, онун ичтимаи мәнзәрәси илә гајнајыб гарышан совет охучусу кәскин «лағлағылар» мүәллифи, һәгигәтпәрәст, һагг-әдаләт мүчәссәмәси олан Қоханы јахшы тәсәввүр едир. О, садә бир сучу олмагла бәрабәр өз һазырчаваблығы вә гәтијјәти илә нәинки Гылынч Гурбан вә Чаваншири, еләчә дә бүтүн мәһкәмәдәкиләри чавабсыз вә мат гојур.

Иса Һүсејнов истәр повест вә романларында, истәрсә дә һекајәләриндә инсан характерләринин әһвал-руһијјә тәсвиринә, онларын психоложисинин ачылмасына дәриндән диггәт јетирир.

Иса Һүсејнов мүасир әдәби просесин психоложи тәһлили саһәсиндәки зәнкин тәчрүбә вә ән'әнәләриндән бир јарадычы сәнәткар кими бачарыгла фајдаланыр, әсәрләринин естетик тә'сирини даһа да артырмаг үчүн совет адамларынын гәлбинә, онларын дујғу вә дүшүнчәләринин тәфәррүатына нүфуз едир. Мүәллиф өз әсәрләриндә бир сыра чох мараглы инсан галереjасы, о чүмләдән мүәллим сурәтләри јаратмыш, онларын психоложи вә фәрди хүсусијјәтләрини, характерләрини јаддагалан тәрздә тәсвир етмишдир. Бу характерләрин психоложи хүсусијјәтләриндән јери кәлдикчә истифадә едилмәси исә мүәллимләримизә чох фајда верә биләр.

РӘСУЛ РЗАНЫН ҺӘЈАТ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Бағыр БАҒЫРОВ,
педагожи елмләр намизәди, досент

Әдәбијјат дәрсләриндә бөјүмәкдә олан кәнч нәслин коммунист әхлагы руһунда јетишмәсинә наил олмаг јени програмда мүһүм бир вәзифә кими ирәли сүрүлүр. Бу програмын тәләбинә көрә, шакирдләрин коммунист шүурунун формалашмасына, онларын совет вәтәнпәрвәрлији, пролетар бејнәлмиләлчилији, әмәјә коммунист мүнасибәти, халглар достлуғу, вәтән вә халг гаршысындакы вәзифәси, инсанларын хасијјәтинә дүзкүн гијмәт вермәк, вәтәнин шәрәф вә намусуну горујан гәһрәманлара сонсуз рәғбәт бәсләмәк кими чәһәтләрә хүсуси фикир верилмәлидир. Јени програмын үстүн чәһәтләриндән бири дә будур ки, бурада совет әдәбијјатынын, онун көркәмли нүмајәндәләринин һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә кениш јер ајрылмышдыр. О чүмләдән Азәрбајчан совет поезијасынын јаранмасы вә инкишафында хүсуси хидмәтләри олан халг шаири Рәсул Рзанын һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә дә програмда ајрыча јер верилмиш вә бунун үчүн 4 саат вахт ајрылмышдыр.

Дәрсликдә Рәсул Рза һаггында кифајәт гәдәр мә'лумат олмадығыны нәзәрә алараг, мүәллимләрә көмәк мәгсәдилә шаирин һәјаты вә јарадычылығы барәдә мүхтәсәр ичмал вермәји мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Шаирин һәјаты

Рәсул Ибраһим оғлу Рзајев 1910-чу ил мајын 19-да Көјчај шәһәриндә анадан олмушдур. Шаирин атасы русча тәһсил көрмүш, ачыгфикирли, дөврүнә көрә савадлы бир зијалы

Scanned with MOBILE SCANNER

илә Савадлы олдуғуна, узун мүддәт кәнддә мирзәлик етдији үчүн «Мирзә Ибраһим» дејә мүрачиәт едирләрмиш. Шаир јазлығы тәрчүмеји-һалында атасынын мүтәрәгги фикирли адам олдуғуну хатырлајараг көстәрир: «Атам ачығ фикирли бир адам олмушдур. О заманкы Көјчај гәзасында илк дәфә о, мәним бөјүк бачымы мәктәбә гојмуш вә һәтта онун тәһсилини давам етдирмәк үчүн 1913-чү илдә Тифлисә көндәрмишдир. Икинчи бачымы да јени типли мәктәбдә охутдурмага башламышдыр. Бу һәрәкәтләри Көјчајын чәһаләтпәрәстләри вә руһаниләри бизим аиләмизи о заманын ән дәһшәтли сөзү илә—«бабы» ады илә дамғаламышлар».

Балача Рәсулун ушаглыг илләри о гәдәр дә фәрәһли кечмәмишдир. Алты јашында икән ата нәвазишиндән мәһрум олан Рәсул, анасынын, әмисинин, нәһајәт, кәнч дајысынын һимајәси алтында бөјүмүшдүр. Алты јашында икән мәктәбә гојулан Рәсул ше'рә хүсуси мараг көстәрирди.

Ибтидаи тәһсилини Көјчајда биринчи дәрәчәли мәктәбдә алан Рәсул, өзүнүн јаздығы кими, систематик тәһсил алмамышдыр. О, әввәлләр Кәнчәдә, 1927—1929-чу илләрдә исә Тифлисдә Загафгазија Коммунист дарүлфүнунун кооперасија курсунда охумушдур. 1931-чи илдә екстерн јолу илә Азәрбајчан Дөвләт Елми-Тәдгигат Институтунун аспирантурасына дахил олмушдур. Сонракы илләрдә шаир Москвада Милләтләр Институту, Москва Кино Академијасында тәһсил алмышдыр.

О, 1924-чү илдә Ленин комсомолу сыраларына дахил олмуш вә бир комсомолчу кими һәјата кечирилән бүтүн тәдбирләрдә фәал иштирак етмишдир. Бу дөврдә комсомолчу кәнчләр Совет һакимијјәтинин һәјата кечирдији тәдбирләрдә мүһүм рол ојнајыр, тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуг ишләриндә вар гүввә илә чалышырдылар. Рәсул Рза да бир фәал комсомолчу кими Совет һакимијјәтинин илк илләриндә тәшкил олунмуш бригадаларын тәркибиндә кәндләрә кедир, верилән театр тамашаларында чыхыш едирди. О өзү бу барәдә јазыр: «Мәним өзүм бу труппаларда чыхыш етмишәм. Бизим тамашаја гојдуғумуз «Мән өлмүшәм», «Бизим кирајәнишин өзүнү өлдүрдү», «Шамдан бәј» (Нәриман Нәриманов) тамашачыларын бөјүк марағына сәбәб олмушду. Гызлар верилән тамашаларда иштирак едә билмәдикләриндән биз нөвбә илә гадын ролларында чыхыш етмәли олурдуг».

Јени сосиализм гуручулуғу ишләриндә фәал иштирак едән шаирин һәјат тәчрүбәси артыр, дүнјакөрүшү кенишләнирди. Артыг Рәсул Рза 1930-чу илләрин лап әввәлләриндән бир новатор шаир кими танынмаға башлајыр. Онун 1931-чи илдә дәрч етдирдији «Болшевик јазы» ше'ри әдәби ичтимаијјәтин диггәтини чәлб едир, кәнч шаирә бөјүк нүфуз газандырыр. Онун бир-биринин ардынча чыхан «Чапеј» (1932), «Ганадлар» (1935), «Пионерин мәктубу» (игтибас, 1938), «Чинар» (1939) вә башга ше'р китаблары шаири исте'дадлы бир сөз сәнәткары кими танытдырыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Р. Рза һәрби мүхбир кими Крым чәбһәсиндә олмуш, өз публисист мәгаләләри, һекајә, очерк вә ше'рләри илә дөјүшчүләримизи алман фашистләри үзәриндә гәләбәјә руһландырмышдыр. Рәсул Рзанын Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы әсәрләрин бир һиссәси «Вәтән» (1942), «Интигам!.. Интигам..» (1943), «Лејтенант Бајрамын күндәлијиндән» (1943), «Гәзәб вә мәһәббәт» (1943), «Бәхтијар» (1942), «Өлмәз гәһрәманлар» (1942) китабларында топланмышдыр.

Мүһарибәдән сонра шаир «Ленин» поемасыны јазмыш вә бу әсәрә көрә Дөвләт мүкафаты алмышдыр. Индијә кими Рәсул Рзанын әлли бешә јахын китабы бир милјондан артыг тиражла нәшр едилмиш, шаирин әсәрләри ССРИ халгларынын, һабелә ијирмидән артыг харичи өлкә халгларынын дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Һазырда шаирин сәси планетимизин һәр јериндә ешидилмәкдәдир. Совет әдәбијјатынын инкишафы саһәсиндә бөјүк хидмәтләринә көрә вә анадан олмасынын әлли иллији мүнасибәтилә 1960-чы илдә Рәсул Рзаја јүксәк фәхри ад—Азәрбајчан ССР-ин халг шаири ады верилмишдир.

Азәрбајчан халгы өлкәмизин гардаш халглары илә бирликдә 1970-чи илдә бу көркәмли халг шаиринин анадан олмасынын алтмыш иллијини тәнтәнә илә гејд етди. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманы илә шаир икинчи дәфә Ленин ордени илә тәлтиф олунду. Анадан олмасынын 60 иллији илә әлагәдар олараг халг шаири Рәсул Рза Низами јурду гәдим Кәнчәнин—сосиалист Кировабадынын фәхри вәтәндашы адландырылмыш вә она шәһәрин рәмзи ачары һәдијјә верилмишдир.

Р. Рза исте'дадлы шаир олмагла јанашы, һәм дә көркәмли ичтимаи хадим вә сүлһ уғрунда јорулмаз мүбариздир. О, Асија вә Африка өлкәләри һәмрә[illegible]лији Азәрбајчан комитәсинин сәдридир.

MOBILE SCANNER

Партија вә һөкумәтимиз бир шаир вә истиман хадим кими Рәсул Рзанын әмәјини јүксәк гијмәтләндирмиш, мүхтәлиф орден вә медалларла тәлтиф етмишдир. Әмәкдар инчәсәнәт хадими олан Рәсул Рза, дәфәләрлә республикамызын али органларына—Азәрбајчан ССР Али Советинә депутат сечилмишдир.

Јарадычылығы

Рәсул Рза јарадычылыға лап кәнч јашларындан башламышдыр. Онун илк мәтбу әсәри олан «Бир күн» ше'ри 1927-чи илдә Тифлисдә «Гығылчым» алманахында дәрч едилмишдир. О һәлә Тифлисдә охујаркән әдәби һәјатла јахындан марагланмыш, илк әдәби-тәнгиди мәгаләләрини, «Ухажор», «Дилара», «Оғул гатили» һекајәләрини, «Комсомолчу гыз», «Шуралар Азәрбајчанында» (мәнсур ше'р) вә башга әсәрләрини «Дан јылдызы» журналынын 1928—1929-чу ил нөмрәләриндә чап етдирмишдир.

Р. Рзанын 1930-чу илдә Бакыја кәлмәси, «Кәнч ишчи» гәзетиндә мүтәрчим ишләмәси онун идеја-фикри инкишафында мүһүм әһәмијјәтә малик олду. Бакы әдәби мүһити, мәтбуатла јахын әлагә кәнч Рәсулун бир шаир кими јетишмәси вә мәшһурлашмасында мүһүм әһәмијјәтә малик олур. Шаир «Тәрчүмеји-һалы»нда јазыр: «Кәнч ишчи» мәним үчүн бир әдәби университет олду. Бу комсомол гәзети бир нөв әдәби кәнчлик клубу иди. Бурада биз көрүшәр, әсәрләримизи бир-биримизә охујар, мүнагишә, мүбаһисә едәрдик. Мән тез бир заманда әдәби мүһитлә гајнајыб-гарышдым».

Өз үзәриндә инадла, тә'кидлә ишләмәк, классик Азәрбајчан әдәбијјатыны, онун Фүзули, Сабир кими нүмајәндәләринин әсәрләрини сево-сево мүталиә етмәк, рус дилини өјрәнмәк нәтичәсиндә шаирин гәләми даһа да пухтәләшир, дүнјакөрүшү кенишләнирди. Онун 1931-чи илдә нәшр етдирдији «Болшевик јазы» ше'ри јалныз Рәсул Рзанын јарадычылығында дејил, отузунчу илләр Азәрбајчан поезијасында мүһүм һадисә иди. Бу ше'р јалныз өз јазылыш формасы илә дејил, мәзмунча да јени иди. Шаир болшевик јазыны вәсф едир, мәһсулдарлығы јаратмаг үчүн һамыны вар гүввә илә ишләмәјә чағырыр. Р. Рза өлкәнин игтисади вә һәрби гүдрәтини мәһсулдарлыгында көрүр.

Бу күн дејир:
Памбыг вер,

Зәрбәчи дәзкаһлара
Гојма јадлар өлкәнин
Сәрвәтини апара!
Фабрикалар бахмасын,
Өзкәләрин әлинә.
Өзүн әк!
Өзүн бечәр!
Өдәсин еһтијачы
Өз јурдундакы әлләр.

«Болшевик јазы» шаирин јарадычылыг манифести иди. О, бир совет шаири кими, өзүнүн чәмијјәтдәки мөвгејини белә ифадә едирди:

Мүбаризә
  бу күн дә вар,
    јарын да.
Мән дә онун
  ән өн сыраларында.

Рәсул Рзанын гырх иллик јарадычылыг јолу олдугча зәнкин, чохчәһәтли вә мә'налыдыр. Р. Рза өзүнәмәхсус хүсуси јарадычылыг јолу олан орижинал бир сәнәткар, новатор бир шаирдир. Академик М. Ариф Р. Рзаны фикир шаири адландырыр. Фикир, мә'на халг шаиринин гәләминә мәхсус әсәрләрин әтинә, ганына, илијинә һопмушдур. Бу о демәкдир ки, шаир һеч бир заман ади охучунун сәвијјәсинә енмир, ону јүксәлтмәк, өз архасынча апармаг, сәнәтин күчү илә мүасирини зәманәјә лајиг вәтәндаш кими тәрбијә етмәк идеалыны изләјир.

Мүасир инсан, онун истәк вә арзуларынын тәрәннүмү, садә әмәк адамынын талеји Р. Рза поезијасынын баш мөвзуларындандыр. О, ше'рләринин бириндә јазыр:

Инамла јашајыр дүнјада инсан.
Инсана,
  Инсана,
    Инсана,
      инан!

Севимли шаиримиз М. Мүшфигин хатирәсинә һәср олунмуш «Гызыл күл олмајајды...» поемасы Рәсул Рзанын ән јах-

Scanned with MOBILE SCANNER

шы әсәрләриндән бири сајылыр. Поема, јарадычылыгынын лап чағлајан вахтында һәјатдан кетмиш истеʼдадлы шаирә—М. Мүшфигә бөјүк мәһәббәтлә јазылмышдыр.

Рәсул Рзанын бөјүк сәнәткарлыгла јазылмыш «Рәнкләр» силсилә шеʼрләри охучуну дүшүнмәјә, һадисәләрин, рәнкләрин дахили маһијјәтинә нәзәр салмаға чағырыр. Р. Рзанын бүтүн әсәрләриндә олдуғу кими, «Рәнкләр»дә дә инсан өмрүнүн, онун талејинин өн плана чәкилдијини, мәһәббәтлә тәрәннүм едилдијини көрүрүк. «Рәнкләр»ин јүксәк әхлаги вә идраки әһәмијјәтини гејд едәрәк академик М. Ариф јазыр: «Рәнкләр» охучуда тәдаједи-әфкар, ассосиасија васитәсилә хатирәләр, дујғулар ојатмаг, ону дүшүндүрмәк јолу илә һәјаты вә инсанлары јахшы өјрәнмәк, дәриндән дәрк етмәк мәгсәди илә јазылмышдыр. Охшарлығын көзләнилмәзлији, тәбиәти, ичтимаи һадисәләри, сәнәт аләмини әһатә едән мүгајисәләрин һәјати долғунлуғу охучуну хәјала далдырыр, дүшүндүрүр, онда јени интибалар ојадыр, шаирин кәшфләри илә ону севиндирир».

Р. Рза јарадычылығында фашизм вә империализм әлејһинә мүбаризә хүсуси јер тутур. О, «Алманија» поемасында (1933—1934) јени мүһарибә гызышдырмаг үчүн һәр чүр алчаглыга әл атан алман фашистләринин ич үзүнү мәһарәтлә ачыб көстәрир. Фашистләр өз чиркин нијјәтләрини ичтимаијјәтдән кизләтмәкдән өтрү Рејхстагы јандырыр, намуслу адамлары күтләви сурәтдә һәбс едир, болгар халгынын бөјүк оғлу, коммунист К. Дмитровун мүһакимәсинә башлајырлар. Лакин һәмишә олдуғу кими, јенә дә онларын һијләси баш тутмур, коммунистләр үзәриндә мүһакимә алман фашистләринин ич үзүнүн әсил ифшасына чеврилмиш олур.

Бу чәһәтдән мәһкәмә сәһнәси чох марағлыдыр. Будур, шаир, Дмитровун дили илә фашист мәһкәмәсинин, онун вәкил вә һакимләринин варлығыны, әсил маһијјәтини ашағыдакы мисраларла јығчам шәкилдә белә ифадә едир:

—Чәнаб Зак!
Мудафиә торбаныз јамаглыдыр,—
деjә сәсләнди Дмитров.
—Јыртыгдан көрүнүр бә'зи шејләр.
Сизин мудафиәнизә
Еһтијач јохдур. Јетәр!
Сәдр һиддәтлә галхды.
«Мүгәссирләрә» бахды.

—Һүдуду кечирсиниз, мүгәссир!
Бура бөјүк алман мәһкәмәсидир.
Сөзүнүзү кәсәрәм!
—Қәсмәкдә гәссабларындыр биринчилик'
—Отур, болшевик!

«Зәнчиләрин талеји», «Чапеј», «Ингалесјо», «Си-Ау», «Мадрид», «Һәбәшистан», «Зәнчи баласы Вилли һаггында баллада», һабелә харичи өлкәләрә сәфәри заманы алдығы тәәссүрат нәтичәсиндә јаздығы онларла әсәрләри Рәсул Рзанын бир совет шаири кими бејнәлхалг аләмлә јахындан марагландығыны ајдын көстәрмәкдәдир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Р. Рза өз гәләмини сүнкүјә чевирмиш, аловлу шеʼрләри, публисист мәгаләләри, һекајә вә очеркләри илә дөјүшчүләримизи дүшмән үзәриндә гәләбәјә руһландырмышдыр. Бир һәрби мүхбир кими Крым чәбһәсиндә олан шаир, дүшмәнин төрәтдији ағлакәлмәз дәһшәтләрин шаһиди олмушдур. Р. Рза Керчдән аиләсинә көндәрдији мәктублардан бириндә ашағыдакы мисралары јазмышдыр: «...Дүнјаны әзабдан гуртармаг, јарасындан ган ахан ана торпагларын јарасыны бағламаг лазымдыр. Инсанларын әлиндән алынмыш јашамаг, дүшүнмәк, севмәк, күлмәк һаггыны гајтармаг лазымдыр. Инсанлар ағыз долусу күлә билмәк үчүн көз јашы вә фәрјад ичиндән кечмәлидирләр. Ган булагларыны гурутмаг үчүн төкүлән ганлар әбәс дејил. Бу һәјатын сәрт вә ачы һәгигәтидир... Беш күн әввәл чәбһәдә идим, бир күн кәләр чәһрајы сүфрәнин башында отуруб бу күнләрин мүдһиш һәгигәтиндән данышараг, балача оғлумуз, мәним Анар балам дизләримә дырмашар, мән она көрдүјүм һәгигәтләрдән бир парча сөјләрәм. Мән она бир дәрәдә күлләләнмиш једди мин адамын гајаларда сәсләнән инилтисиндән бир парча, анчаг кичик бир парча данышарам».

«Интигам», «Бәхтијар», «Азәрбајчанлы дөјүшчүләрә», «Түфәнки гору», «Бакы данышыр», «Әскәр анасынын сөзләри», «Совет танкы», «Дөјүшчүнүн анды» кими шеʼрләриндә, «Лејтенант Бајрамын күндәлијиндән», «Вәтән», «Ана Москва», «Азәрбајчан тәрланы», «Гатилләр», «Бөјүк Ленинин гәһрәман шәһәри» вә с. очерк вә һекајәләриндә, «Вәфа» пјесиндә шаир арха илә чәбһәнин монолит бирлијиндән, алман фашистләринин чинајәтләриндән, Совет Ордусунун вәтәни мүдафиә уғрундакы дөјүшләрдә көстәрдији мисилсиз гәһрәманлыглардан, ССРИ халгларынын арасындакы гардашлыг вә

достлугдан сөһбәт ачыр, халгы бәшәријјәтә өлүм вә таун кәтирән алман фашистләринә гаршы амансыз олмаға чағырыр. Р. Рза гансыз дүшмәнин динч әһалинин башына кәтирдији фәлакәти «Интигам» ше'риндә кәскин гәләмлә тәсвир едәрәк јазырды:

О јердә ки, сәрин сулар чағлајырды дуп-дуру.
Евләр көрдүм—күлә дөнмүш, чајлар көрдүм гуп-гуру.
Көрпә көрдүм—додағындан дамла-дамла ган сызыр.
Сүнкүсүнә кечирмишди ону фашист гансызы.
Гоча көрдүм—әјилмишди синәсинә ағ башы,
Бачы көрдүм—басдырылмыш јерә дири гардашы.
Ана көрдүм—бир кечәдә гара сачы ағармыш,
Көјә сордум: јај күнүндә булуддан гар јағармыш?
Көјләр деди: бу гар дејил, чинајәтин барыдыр,
Зәнн етмә ки, о көрдүјүн, өмрү кечмиш гарыдыр.
Ијирмиалты баһар көрмүш һәјатында бу гадын,
Сачларыны ағартмышдыр ганлы әли чәлладын.
Бир чүт көрпә баласыны бир сүнкүјә тахдылар,
Атасыны өлдүрдүләр, комасыны јыхдылар.
Тикә-тикә доғрадылар јаралы гардашыны,
Әтәјинә тулладылар анасынын башыны.

Рәсул Рза бу кими ше'рләри илә халгымызы, дөјүшән ордуну дүшмәндән интигам алмаға, она аман вермәмәјә чағырырды.

Бу фәлакәтләрин бир даһа тәкрар олмамасы үчүн Р. Рза мүһарибәдән сонракы јарадычылығында јени дүнја мүһарибәси һазырламаг хәјалына дүшмүш империалистләрин, биринчи нөвбәдә Америка империалистләринин чиркин сијасәтини ифша едән көзәл әсәрләр јазмыш, сүлһ уғрунда мәрд мүбариз кими танынмышдыр. Онун «Көзләрин матәми», «Пәнчәрәмә дүшән ишыг» вә бу кими әсәрләри мүһарибә әлејһинә јазылмыш сәнәт нүмунәләридир.

Өз отағында тәнһа отуран шаирин пәнчәрәсинә дүшән ишыг онда јени дүјғулар ојадыр. Шаир јазыр ки, бу ишыг «бәлкә бир автомобил фанарынын ишығыды», «бәлкә узагда чахан шимшәјин, илдырымын ишығы иди, јүз иллик чинары јары бөлдү», «бәлкә күчәдә гаровулчу гоча јандырды папиросуну», елә бу онун кибритинин ишығыјды... Шаири нараһат едән тамам башга шејдир. Рәсул Рза јазыр:

Дүшүнүрәм,
пәнчәрәмдә јени бир ишыг
јаныб сөнсә,
шүшәләр гызыл рәнкә бүрүнсә,
бу ишыг
јолу бајрама, јардыма, ја гәзаја кедән
бир машын олсун.
Бу ишыг,
бир гочанын илк, ја сон папиросу
олсун.
Бир шимшәк олсун,
јахын, ја узаг.
Нәфәсиндән гаралса да
бир чинар, бир говаг белә.
Анчаг,
атом ишығындан
алышмасын дүнја.
Алышмасын
ичи инсан нәфәсли,
отагым кими
ән кичик бир отаг белә.
(«Пәнчәрәмә дүшән ишыг»)

Рәсул Рза ушаглары да унутмамышдыр. Онун бир сыра ше'рләри, «Тәранәнин ојунчаглары», «Һејванларын јухусу», «Сәкил вә Чәкил», «Илкин мәктәбә кетди» вә башга әсәрләри Азәрбајчан совет ушаг әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләри сајыла биләр. Јығчамлыг, дил садәлији, мәгсәд ајдынлығы, ахычылыг бу әсәрләрин әсас хүсусијјәтләридир.

Бунларла јанашы, Рәсул Рзанын јарадычылығындан данышаркән, биринчи нөвбәдә онун мәшһур «Ленин» поемасыны гејд етмәк лазымдыр. Даһи рәһбәр вә мүәллим В. И. Ленинә һәср едилмиш бу поема јалныз халг шаири Рәсул Рзанын јарадычылығында дејил, үмумән совет әдәбијјатында бу мөвзуда јазылмыш әсәрләр ичәрисиндә лајигли јер тутмагла, мүәллифә бөјүк шөһрәт газандырмышдыр. Ленин мөвзусу Р. Рза јарадычылығында гырмызы бир хәтт тәшкил етмәкдәдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Р. Рза јарадычылыға башладығы илк иллардән даһи рәһбәрин мә'налы һәјаты вә зәнкин, тәкраредилмәз ингилаби фәалијјәти, дүнјада илк социалист дөвләтинин баниси кими, онун үчүн, сөзүн әсил мә'насында, илһам

мәнбәји олмушдур. «Ленин» кими бир әсәрин мејдана кәлмәси һеч дә тәсадүфи олмајыб, шаирин узун илләр агыр зәһмәтинин, јарадычылыг ахтарышларынын бәһрәси, нәтичәсидир. «Ленин» поемасы үзәриндә нечә ишләдији һаггында Рәсул Рза белә демишдир: «Ленин һаггында әсәр јазмаг арзум вә нәһајәт поеманын илк сәтирләри узун мүддәт дамчы-дамчы јығылмыш, һәлә бүтүн тәфәррүаты, бичими, ајдын олмајан истәкләрдән, тә'сирләрдән јаранмышдыр. Әслиндә «Ленин» поемасынын илк варианты инди охучуја мә'лум олан поемадан чох-чох фәргли иди. Һәчмчә хејли кичик вә мәһдуд даирәдә иди. Поеманын епик кенишлији кет-кедә формалашмыш вә мүәјјәнләшмишдир. Јалныз јадымда галан будур ки, нә заманданса көнлүмә дүшмүш һәвәс, арзу елә бир дәрәчәјә кәлиб чатмышды ки, бу арзу, бу һәвәс—Ленин һаггында әсәр јазмаг, садә инсанларын, халгын Ленинә олан мәһәббәтини ифадә етмәкдән өтрү дахили тәләб мәним үчүн артыг јарадычылыг ағрысы, дөзүлмәз бир никаранлыг, һәр шеји унутдуран, бүтүн фикрими, һиссими бир истигамәтә јөнәлдән гүввә олмушду».

Көрүндүјү кими, Ленин мөвзусу бүтүн јарадычылығы боју шаири марагландырмышдыр. Р. Рза һәлә 1931-чи илдә јаздығы «Ленин» ше'риндә дејирди:

Ленини анламаг
о јолу севәрәк
инанмагдыр.

Р. Рза Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ән ағыр илләриндә, гәһрәман Ленинградын мүдафиәсинә һәср етдији «Ленинград» ше'риндә фашист ордуларыны «гара думан»а бәнзәдәрәк јазырды ки, ингилаб очағы олан бу шәһәр һеч заман мәғлуб ола билмәз. Чүнки:

Һәр азад үрәкдә, азад көнүлдә
бир бөјүк парол вар, Лениндир ады.

Дилләр әзбәри олан «Доғма, әзиз партија» маһнысында шаир «Ленинин гүдрәтилә» јаранан коммунист партијасыны вәсф едир, гәләбәләримизин мәнбәјини мәһз партијанын мүдрик рәһбәрлијиндә, һәр шејә галиб кәлән Ленин идејаларынын һәјатилијиндә көрүр.

Рәсул Рза «Гајғы» ше'риндә В. И. Ленинин бөјүк пролетар әдиби М. Горки илә достлугундан, даһи рәһбәрин елмә, сәнәтә, Лев Толстој дүһасына вердији гијмәтдән сөһбәт ачыр. В. И. Ленинин халг һәјаты, онун мәишәти, маариф вә мәдәнијјәтә јијәләнмәси гајғысына галдығыны о, ше'р дили илә охучуја чатдырыр.

«Күнәшин сорағында» әсәриндә шаир кечмишдә хыша гошулан, синәсини гара чырағын һиси јандыран, дохсан илдән чәми он илини инсан кими јашајан, Ленинин јаратдығы јени чәмијјәт сајәсиндә азадлыға чыхан гочанын дили илә даһи рәһбәрә милјонларын мәһәббәтини ифадә етмишдир. Бу поетик тәсвириндә шаир дүнјакөрмүш гоча илә сөһбәт едир, Ленин барәдә онун фикрини сорушур. Гоча чавабында дејир:

Мәндән сорушдун
Ленин кимдир?
Бунлар өз көзүмлә
көрдүјүмдүр.
Сорушурсан,
кимдир о?
Ән бөјүк дәрдимизә
әлач тапан
бир бөјүк һәкимдир о.
...Бүтүн бу нөвраг
Ленин нишанәсидир.
Ленин бир чырагдыр ки,
халгларын мәһәббәти
онун пәрванәсидир...

Үмумсовет әдәбијјатында хүсуси јер тутан «Ленин» поемасы халгымызын өлмәз инсана—даһи рәһбәр вә мүәллим В. И. Ленинә түкәнмәз һөрмәт вә мәһәббәтинин парлаг бәдии ифадәсидир.

Күчүмүздән данышсаг,
партијадыр сөзүмүз
Партија сән,
мән,
одур,
халгын габаг сырасы.
Партијајыг өзүмүз.

Scanned with MOBILE SCANNER

О, биздән ајры дејил.
Халгын һәјатла долу
исти нәфәсидир о.

Поемадан кәтирдијимиз бу мисраларда шаир, партија һаггында Ленин тә'лиминин поетик тәсвирини нечә дә маһарәтлә вермишдир. Р. Рза Владимир Иличин ингилаби фәалијјәтинин илк илләриндән башлајараг бу даһи инсанын мә'налы өмрүндән мүхтәлиф епизодлары јүксәк ше'р дили илә тәсвир вә тәрәннүм етмиш. «өмрү бир дастан... ады ингилаб», «күнү әсрә бәрабәр» олан бу ингилаб даһиси һаггында халг епосу сәвијјәсинә јүксәлән бир әсәр јаратмышдыр.

Поеманын илк варианты 1950-чи илдә ајрыча китабча шәклиндә чап едилмиш вә гыса бир мүддәт ичәрисиндә охучуларын дәрин һүсн-рәғбәтини газанмышдыр. Шаир сонралар дөнә-дөнә әсәр үзәринә гајытмыш, ону јенидән ишләмиш, тәкмилләшдирмиш, бир сыра јени фәсилләрлә поеманы даһа да зәнкинләшдирмишдир. Р. Рзанын тәсвириндә Ленин даһи олдуғу гәдәр дә садә инсандыр, зәһмәткеш халгын досту вә мәсләһәтчисидир. Коммунист Партијасынын баниси олан Ленин әсәрдә халг илә гырылмаз әлагәдә верилир. Даһи рәһбәрлә халгын бирлији идејасы поеманын һәр фәслиндә бөјүк еһтирасла вә маһарәтлә тәсвир олунмуш, халгын өз хиласкарына сонсуз мәһәббәти јүксәк ше'р дили илә көзәл верилмишдир:

Чыхдым јола,
дијар-дијар
ели кездим
илһамла мән.
Һәр нәғмәдә мән Ленинин
дүһасындан нишан көрдүм.
Јығын-јығын инсанлары
чағрышына гошан көрдүм.
Јајылмышдыр күнәш кими
башдан-баша елә Ленин.
Азадлығын рәмзи олуб
дүшүб дилдән-дилә Ленин.
Чешмә-чешмә су кәтириб
боз Мугана, Милә Ленин.
Бәхтијарлыг нәғмәсиндә
аһәнк олуб телә Ленин.

Салыб үмид шө'ләсини
Бу күн Ганга, Нилә Ленин.
Көнүлләрә мәлһәм олур
Һәр күн, илдән-илә Ленин.

Поеманын ән бөјүк мәзијјәтләриндән бири ондакы мүасирликдир. Әсәрин «Гызыл Мејдан» фәслиндә охујуруг:

Гоча тарих өзү гој,
дүнјаја салсын нәзәр.
Бу күн нечә өлкәләр,
нечә мүстәмләкәләр
Ленинин бајрағындан
һәр ан илһам алараг —
говушмушдур ағ күнә
әлдә сынанмыш јараг.
Бүтүн дүнјанын көзү
инди бу күн биздәдир.
Коммунизмин вәтәни —
азад өлкәмиздәдир.
Ленин өз гүдрәтилә
тарихи јара-јара
ишыглы јоллар ачыр
зүлмәт гаранлыглара.

Халг шаири Рәсул Рза «Ленин» поемасында даһи рәһбәрин ингилаби фәалијјәтиндән, полад ирадәсиндән, онун бир рәһбәр, мүәллим вә садә инсан, зәһмәткешләрин досту вә сирдашы кими малик олдуғу мисилсиз инсани кејфијјәтләрдән ифтихарла сөһбәт ачыр. Һәјәчанынын аловунда килә-килә әријән, бир фыртына гушу кими үмманлара баш вуруб дүрр ахтаран, «мин бир китаб ачыб», «фәсил-фәсил, вараг-вараг» вәрәгләјән шаир, «бөјүк сәнәт имтаһаны»нын нә гәдәр ағыр олдуғуну е'тираф едир. «Онун бир күн өмрү, бизим илимизә бәрабәрдир» дејән Р. Рза, севимли рәһбәрин образыны сәнәткар гәләми илә көзләримиз өнүндә чанландырыр.

Халг шаири Рәсул Рза јарадычылығынын ән камил дөврүнә гәдәм гојмушдур. Һазырда о, бөјүк әдиб, мәтин ленинчи Нәриман Нәримановун һәјат вә фәалијјәтиндән бәһс едән поема үзәриндә ишләјир, јени-јени әсәрләри илә өз охучуларыны севиндирир.

Scanned with MOBILE SCANNER

АШЫГ ӘЛӘСКӘРИН СӘНӘТКАРЛЫҒЫНА ДАИР

Досент М. ҺӘКИМОВ

Јени програмын тәләбинә көрә Ашыг Әләскәрин һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә 4 саат вахт ајрылмышдыр. Бурада мүәллим шакирдләрә: Ашыг Әләскәрин гыса тәрчүмеји-һалы вә јарадычылығынын үмуми сәчијјәси; ше'рләриндә поетик форма зәнкинлији; шаирин јарадычылығында вәтән мәһәббәти; мөвчуд сијаси режимә гаршы етдији е'тиразлар һаггында мә'лумат вермәлидир.

Ашыг Әләскәрин «Дағлар» адлы ше'риндә вәтән мәһәббәтини, «Дүшдү» гошмасында лирик ше'рин ән јахшы нүмунәсини көрмәк мүмкүндүр. «Чыхыбды» ше'риндә исә түфејли синиф вә тәбәгәләрин кәскин тәнгид вә ифшасыны ачыг көрмәк олур. Ашыг Әләскәр һәгигәтән бөјүк халг ашыгы олмушдур.

Ашыг Әләскәр јарадычылығы бәдии нөвләр, онларын шәкли хүсусијјәтләри, үслуби мәгамлары, мисраларда сәсләрин фонетик чәһәтдән сыраланмасы бахымындан чох зәнкиндир.

Ашыг Әләскәр јарадычылығында форма рәнкарәнклији, фикир биткинлији, сөзләрин поетик мәгамларда сәрраст чешидләнмәси сәнәткарлыг бахымындан чох күчлүдүр. Әләскәр ше'рләриндә нөв вә вәзн мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Јә'ни онда һәр бир нөвүн өзүнәмәхсус өлчүсү, бичими вә аһәнки вардыр.

Ашыг Әләскәрин ишләтдији «Кәрајлы», «Гошма», «Устаднамә», «Һәчв», «Һәрбә-зорба», «Гыфыл-бәнд», «Дејишмә», «Гошајарпаг гошма», «Гошма мүстәзад», «Тәчнис», «Чығалы тәчнис», «Ајаглы тәчнис», «Додагдәјмәз», «Дилдөнмәз», «Дивани», «Мүхәммәс», «Мүсәддәс» вә с. сајыны даһа да артыра биләчәјимиз бәдии нөвләр үзәриндә дајанмаг фајдалы оларды.

Чүки Азәрбајчан ашыг поезијасында зәнкин бәдии нөвләр олдуғу кими, һәр бир нөвүн дә бир нечә шәкли формасы, һавачат вә көк мәгамы, бәнд, бејт вә мисра сыраланмаларында сәс еффектләри вардыр.

Ашыг поезијасындакы нөвләрдән, онун шәкли хүсусијјәтләриндән, вәзн вә гафијәдән данышмаг истәјән мүәллим, јалныз «Гошма», «Кәрајлы», «Тәчнис», «Мүхәммәс» кими мә'лум нөвләрин үмуми мәзмун вә идејасыны, һеча бөлкүсүнү, бәнд сајыны тәкрар садаламагла кифајәтләнмәмәлидир. Һәмин нөвләр етимоложи көкләри илә саит, самит сәсләри вәзн вә гафијәдә, рәдифдә ојнадығы сәдалы мөвге, ифачылыг просесиндә дилимизин фонетик сәс сыраланмалары бахымындан зәнкинлији, мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Мәсәлән, ашағыдакы бәндә диггәт јетирәк:

> «...Бағбан ағлар бар учундан,
> Хәстә өләр нар учундан,
> Әләскәр тәк јар учундан
> Батыбдыр јаса телләрин...»

Биринчи мисрада саитләрин аһәнки—додаг вә дамаг аһәнкидир. Сәсләрин поетик мәгамда фонетик сыраланмасы позулмамышдыр. Чүнки додагланан саитдән сонра аһәнк ганунунун тәләбинә көрә додагланан саит кәлмәли иди. Һалбуки бурада шәкилчидә додаг саити әвәзинә дамаг саити — «а» саити кәлмишдир. Әслиндә бу позғунлуг дејил. Азәрбајчан дили үчүн чох тәбиидир. Чүнки дилчилик елми бизә өјрәдир ки, Азәрбајчан дилиндә додаг аһәнкиндән дамаг аһәнки даһа гүввәтлидир. Бу исә поетик нөгсан дејил, әксинә сәс дүзүмүндә даһа мелодик вәһдәтә кәтирир. Чүнки арха сыра «у» саитиндән сонра «а» саити кәлмишдир.

Нүмунә вердијимиз кәрајлыда диггәти чәлб едән мәсәләләрдән бири дә ики чүр јазылан шәкилчиләрин тәркибиндә олан «а», «ә» саитләри һәр чүр сәсләрдән сонра, јә'ни һәм додагда дејилән вә һәм дә дамагда дејилән сәсләрдән сонра артырыла биләр. Лакин «у», «ү» саитләри исә һәр чүр сәсләрдән сонра дејил, јалныз додаг саитләриндән (о, ө) сонра артырыла биләр.

Ше'рин икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчү мисраларында да аһәнк демәк олар ки, позулмамышдыр. Һәм дамаг вә һәм дә додаг аһәнкләри гануна ујғун шәкилдә сыраланмышдыр. Мараглыдыр ки, кәрајлыдакы саит вә самитләр дә фонетик сыраланма чәһәтдән ујғунлашдырылмышдыр. Беләки, «бағбан», «ағлар», «учундан» сөзләриндә самитләр чинкилтили-

дир. Бу исә ифачылыг просесиндә сәсләрин пәрдә дүзүмүндә аһәнки күчләндирир.

Мә'лумдур ки, нитг һәмишә ахычылыг тәләб едир. Сәсләр поетик мәгамда сыраланыркән ејни чинсдән олмајанда сөзләрдәки ахычылыг ағырлашыр. Јә'ни енмә, галхма бучаглары мүхтәлиф оланда, ифачылыгда чох вахт сәрф олунур. Арадакы мәсафә истәр-истәмәз ашығын јерли-јерсиз зәнкулә вурмасы һесабына долур.

«Гошма» нөвүнә кәлинчә демәлијик ки, Ашыг Әләскәр јарадычылығында поетик нөв, вәзн, гафијә, рәдиф мәгамларыны тәһлил вә тәдгиг едәркән, бу нөвүн он бир һечалы, үч, беш, једди вә с. бәндли, һәр бәнди дөрд мисралы, ики бөлкүлү лирик ше'р нөвү олдуғуну сөјләмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Ашыг гошмаларыны јазылы әдәбијјатдакы ејни адлы нөвдән фәргләндирән чәһәт онун фонетик мәгамларда сәс сыраланмаларында, ифа просесиндә мелодијанын тәләби илә мисраортасы сәс гырымында, вәзн, рәдифин вә гафијәнин көз гафијәси олмасы илә јанашы, онун әсасән гулаг гафијәли, ејни заманда көк вә пәрдә дүзүмүндә саз мелодијаларында сәдалыг мәгамына аһәнкдар олмасындадыр.

Академик М. Ариф јазыр ки, «сөзләрин үјүшмасы» бәдии әсәрдә әсасдыр, онсуз бәдии әсәр јох кимидир. Бу һәгигәтән дә беләдир. Дәдә Ашыг Әләскәрин «Чата-чат» додагдәјмәз тәчнисинә диггәт јетирәк:

Ел јериди јалгыз галдыг сәһрада,
Чәк әстәрин, чал чатағын, чата-чат!
Һәрчәјылар сәни салды ираға
Һәсрәт әлим јар әлинә чата-чат.

ххх

Гышда дағлар ағ кејинәр, јаз гара
Сағ дәстинлә ағ кағыза јаз гара
Әсәр јелләр, гәһр ејләјәр јаз гара
Дашар чајлар, кәләр дашлар чата-чат...

Мисал кәтирдијимиз додагдәјмәз тәчнисдәки ч, с, р, д, г, з, ј сәсләринин ше'рдә поетик сыраланмасы саз мелодијасынын сәдалылығы илә бағлыдыр десәк, сәһв етмәрик. Академик М. Ариф чох һаглы олараг бу тәчнисдән бәһс едиркән көстәрир ки, биз бу көзәл сөзләри әдәби бир әјләнчә вә ја формализм адландыра биләрикми? Әлбәттә, јох! Чүнки шаир мәзмуну формаја гурбан вермәмишдир... Ше'рдә мә'на, фикир биринчи јер тутур, анчаг мәсәлә орасындадыр ки, һәр заман ше'рләрдә олдуғу кими, заһири чәһәт, форма, мусиги

фикирдән даһа тез тә'сир едир. О, күллә кими ачылыр, биз әввәлчә онун сәсини ешидир, сонра исә һансы һәдәфә вә нечә дәјдијини көрүрүк.

Ашыг Әләскәр өз јарадычылығында дивани нөвүнә дә тез-тез мүрачиәт етмишдир. Бу, әслиндә дөрд мисралы, он беш һечалы лирик нөвдүр. Формал чәһәтдән һәр мисра ики јерә бөлүнәрәк сәккиз мисра едилир. Бу чүр формал бөлкү ше'ри шәкли вә ифачылыгда ахычылыг чәһәтдән нөгсанлы етмир. Мелодија үзәриндә ше'рин охунаглығыны аһәнкдар едир. Дивани чағырыш, дөјүш, мүбаризә, јарыш әһвал-руһијјәли нөвдүр. Бурада рәдиф, гафијә дә ше'рин үмуми аһәнкинә көрә чешидләнир. Әләскәрин диваниләри рәгибин шүуруна, әглинә психоложи чәһәтдән гүввәтли мәнтиги тә'сир көстәрир:

...Әләскәрдән кендә долан, сәни салар әнкәлә,
Јенә дағлар налә чәкир, чискин кәлә, чән кәлә,
Әзраил бир нәр кишидир, синән чәкәр чәнкәлә...

Ашыг Әләскәрин ән чох севдији вә рәғбәт бәсләдији нөвләрдән бири дә мүхәммәсдир. Мүхәммәс бизчә ашыг әдәбијјатына јазылы әдәбијјатдан кәлән лирик нөвдүр. Әслиндә беш мисралы, он алты һечалы олан нөв дә дивани кими, формал бөлкү әламәтинә маликдир. Һәр мисра сәккиз һеча үзәриндә мисрагырымы илә ики јерә бөлүнәрәк, он мисра шәклинә салыныр. Белә бир формал бөлкү мисрагырыны илә он мисра едилсә дә, ше'рдәки аһәнкдарлыға һеч бир хәләл кәтирмир. Әксинә, ифа просесиндә аһәнкдар пауза јарадыр:

Чанымы, гурбан ејләрәм,
Бир белә тәрлан көзәлә,
Һал билән, ширин күлән,
Доста меһрибан көзәлә.
Бој уча кәрдан мина,
Зүлфи пәришан көзәлә;
Доланар мурғи-руһум
Олубдур меһман көзәлә;
Хәстәјәм јалварырам,
Һәкими—Лоғман көзәлә.

Көрүндүјү кими, Ашыг Әләскәр јарадычылығындакы бүтүн нөвләр саз мелодијасы вә саз биләјиндәки пәрдә дүзүмү, көк низамы, вәзн вә аһәнкдә исә сөзләрин фонетик сыраланмасы илә ајрылмаз сурәтдә рабитәлидир. Демәли, нөв вә вәзн саз мелодијасы илә һармоникдир. Ашыг Әләскәр јарадычылығындакы реализм, вәтәндашлыг һүгугунун вә милли калоритин күчлүлүјү дә мәһз бундадыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. Бу ифадәләрдән һансылар дүзҝүндүр: техники вәсаит, јохса техники вәсаитләр; әјани вәсаит, јохса әјани васитәләр?

Т. Исмајылова— Бакы.

Чаваб. Вәсаит вә васитә сөзләри мәншәјинә ҝөрә ејни көкдән олан сөзләрдир; бу бахымдан, јә'ни етимоложи бахымдан вәсаит васитә сөзүнүн чәмидир (васитәләр демәкдир). Лакин һәмин сөзләр бизим дилимиздә һеч дә бу лексик-грамматик мә'наны ифадә етмир; онлар мә'нача тамамилә фәргли сөзләр кими ишләдилир.

Васитә— бир шеји әлдә етмәк вә ја бир иши һәјата кечирмәк үчүн лазым олан шеј, үсул, јол вә с. мә'насыны билдирир; вәсаит исә ләвазимат, пул, кредит, дәрсликдән әлавә, тәдрис үчүн лазым олан китаб вә с. мә'насында ишләнир. Һәмин сөзләрин һәр икиси ајрылыгда чәм шәкилчиләрини гәбул едә билир; мәсәлән: **Мүәллимләр үчүн јазылмыш бу методик вәсаитләр чапа һазырланыр. Мәктәбләримиздә естетик тәрбијәнин мүхтәлиф васитәләриндән истифадә олунур.** Мәҝәр бу чүмләләрдә вәсаит вә васитә сөзләрини бир-бирилә әвәз етмәк мүмкүндүрмү? Шүбһәсиз, јох.

Әҝәр сөһбәт вәсаитдән ҝедирсә (мәсәлән, чәдвәлләрдән, схемләрдән, диафилмләрдән вә с), белә һалда вәсаити васитә һесаб етмәк сәһвдир. Вәсаит рус дилиндәки «пособие» «средство» анлајышыны, васитә исә «способ» мә'насыны ифадә едир. Бу бахымдан, мәсәлән, пул вәсаити, мадди вәсаит әвәзинә, пул васитәси, мадди васитә ишләтмәк, јахуд тәсвир васитәләри, ифадә васитәси әвәзинә, тәсвир вәсаитләри, ифадә вәсаити ишләтмәк олмаз.

Бүтүн бунлар ону ҝөстәрир ки, вәсаит вә васитә сөзләри тамамилә башга-башга мә'наларда ишләнән сөзләрдир. Һәмин сөзләрдән јерли-јериндә истифадә етмәкдә онларын етимолоҝијасыны әсас тутанлар, фикримизчә, сәһв едирләр. Ахы васитә сөзүнү чәмдә ишләтмәк тәләб олунурса, онун сонуна —лар шәкилчиси артырмаг мүмкүн олдуғу һалда, буну әрәб дилинин гануну илә вәсаит шәклиндә ишләтмәјә нә еһтијач вар? Демәк, вәсаит сөзү, һеч дә васитәләр сөзүнү чәмдә ишләтмәк (васитәләр) хатиринә дилимиздә «мәскән салмамышдыр». Бунлар ајры-ајры сөзләр кими гәбул олунмушдур.

Бәс нә үчүн бә'зән һәмин сөзләр дилимиздә гарышдырылыр, онлардан јеринә ҝөрә дүзҝүн истифадә олунмур? Әҝәр сәһв етмириксә, белә һаллара, әсасән, педагожи әдәбијјатда јол верилир, әјани вәсаит әвәзинә әјани васитә; техники вәсаит әвәзинә техники васитә ишләдилир. Јухарыдакы гејдләримиздән нәтичә чыхармаг чәтин дејил ки, бу ифадәләрин тәркибиндә васитә сөзүнү ишләтмәк һеч дә јеринә дүшмүр, мә'наны дүзҝүн ифадә етмир.

Мәнтиги вә үслуби бахымдан да бу сөзләр арасында кәскин фәрг вардыр; белә ки, вәсаит мүәјјән васитә ола билдији һалда, васитә вәсаит ола билмир; Техники вәсаитдән тә'лимдә бир васитә кими истифадә олунур чүмләсиндә буну мүшаһидә етмәк, јәгин ки, чәтин дејил.

Суал. Мә'лум олдуғу үзрә: 80 рәгәми һәм **һәштад**, һәм дә **сәксән** шәклиндә охунур. Һансы дүзҝүндүр?

Г. Бајрамов— Чәбрајыл рајону

Чаваб. Һәштад фарс дилиндән алынма сөздүр. **Сәксән** сөзү исә дилимиздә тарихән даһа гәдим дөврләрдән көк салмыш сөздүр. Бу сөз мәншәјинә—етимолоҝијасына ҝөрә ики компонентдән ибарәтдир: сәк, сән. Сәк әслиндә сәккиз сөзүнүн «гысалдылмыш» шәклидир; сән исә «сан» сөзүнүн фонетик дәјишикилијә уғрамыш формасыдыр. Сан— гәдим түрк дилләриндә он (10) мә'насыны ифадә едир. Доxсан сөзүндә бу өз «гијафәсини» даһа јахшы сахламышдыр; доxсан—доггуз он демәкдир.

Беләликлә, ајдын олур ки, сәксән сөзү тарихән өз дилимизин сөзү олдуғу һалда, ону һәштад сөзү илә әвәз етмәк о гәдәр дә доғру дејил. Лакин бир факт олараг инкар етмәк дүзҝүн олмаз ки, һәмин сөзләрин һәр икиси мүасир дилимиздә мүвазн суратдә ишләдилир. Бунлар дублет олдуғу үчүн, шүбһә етмирик ки, ҝеч-тез бири өз јерини мүтләг дикәринә тәһвил верәчәк. Бизчә, сәксән сөзү «галиб ҝәләчәк».

Суал. Комбинә едилмиш имланы нечә апармаг лазымдыр? Мән имланын бу нөвү һаггында анчаг сөз-сөһбәт ешитмишәм; методик әдәбијјатда тәсадүф етмәмишәм. Хаһиш едирәм, гыса да олса суалыма чаваб верәсиниз.

Ә. Чаббарова—Бакы

Чаваб. Комбинә едилмиш имла хәбәрдарлыглы, изаһлы вә јохлама имланын мүәјјән елементләрини өзүндә бирләшдирән имла нөвүдүр.

Имланын бу нөвү ашағыдакы гајдада апарылыр:

Әввәлчә мүәллим мәтндәки илк чүмләни охујур; ордакы орфограмлар изаһ олундугдан сонра шакирдләр мүәллимин диктәси илә һәмин чүмләни јазырлар. Бунун ардынча икинчи, үчүнчү чүмләләр дә ејни гајдада јаздырылыр. Демәк, тәхминән. 3—4 чүмлә һәлә јаздырылмаздан әввәл, онлардакы орфограмлар һаггында хәбәрдарлыг едилир. Сонра бир нечә чүмләдәки лазыми орфограмлар елә јериндәчә, јә'ни чүмләнин јазылмасы просесиндә, ола да билэр ки, јаздырылдыгдан сонра изаһ едилир. Нәһајәт, сонракы чүмләләр јохлама имлада олдуғу гајдада диктә едилир (орфограмлар һаггында хәбәрдарлыг етмәдән вә изаһат апармадан). Бу сонунчудан мәгсәд мүвафиг гајдалара (дәрсдә јенијчә өјрәнилмиш вә ја мөһкәмләндирилмәси нәзәрдә тутулан гајдалара) аид вердишләрә шакирдләрин нә дәрәчәдә јијәләндикләрини јохламагдан ибарәтдир.

Шакирдләрин јазыларындакы сәһвләр синифдәчә коллектив сурәтдә ашкара чыхарылыб тәсһиһ едилмәлидир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Комбинә едилмиш имладан о заман истифадә етмәк фајдалыдыр ки, шакирдләр јухарыда адлары чәкилмиш имла нөвләри үзрә ишин ичрасы техникасына мүәјјән дәрәчәдә бәләд олмуш олсунлар.

Әкс тәгдирдә һәмин имла шакирдләр үчүн «анлашылмаз» вә «долашыг» бир јазы кими көрүнә биләр.

Комбинә едилмиш имланы, әсасән, үмумиләшдирмә вә ја тәкрар характери дашыјан дәрсләрдә апармаг даһа әлверишлидир. Јазы ишләринин тәһлили вә сәһвләрин арадан галдырылмасына аид мәшғәләләрдә дә имланын бу нөвүндән истифадә етмәк фајдалыдыр.

Е'тираф етмәлијик ки, комбинә едилмиш имладан истифадә саһәсиндә һәлә мәктәбләрдә дүрлү бир тәчрүбә нәзәрә чарпмыр. Индијәдәк бу барәдә, һәгигәтән, педагожи әдәбијјатда да сөз-сөһбәт кетмәмишдир. Лакин бир нечә мәктәбдә апардығымыз илкин тәчрүбәләр көстәрир ки, һәмин имла үзрә иш шакирдләрин чох хошуна кәлир, онлары фәал сурәтдә вә һәвәслә ишләмәјә тәһрик едир.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
филоложи елмләр намизәди.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЈУН

ДАҺИ РӘҺБӘР ТӘ'ЛИМ ВӘ ТӘРБИЈӘ ҺАГГЫНДА

Тә'лим вә тәрбијә ваһид педагожи просесдир. Бу, тә'лимин маһијјәтиндән ирәли кәлән мүһүм педагожи ганунаујғунлугдур.

Көркәмли рус педагогу К. Д. Ушинскинин фикринчә, тәрбијә вәзифәләринә хидмәт етмәјән тә'лим сәмәрәсиздир вә өзүнү доғрулда билмәз. К. Д. Ушински јазырды: «Әкәр тәрбијә инсанын әхлаги вә зеһни инкишафына тә'сир етмәјәчәксә, о заман о нәјә лазымдыр?.. Әкәр дил вә әдәбијјат тарихини вә үмумијјәтлә бүтүн башга елмләри өјрәнмәк бизим вә һәгигәти пулдан, гушлардан, шәрабдан чох севмәјә вә мә'нәви зөвгләри исмани зөвгләрдән јүксәк тутмаға, мә'нәви мәзијјәтләри тәсадүфи фајдалардан үстүн тутмаға мәчбур етмирсә, белә бир тә'лимин нә мә'насы вардыр? Мәкәр тә'лим кәнчликдә зәрури бир ән'әнәни ичра етмәк, бир нечә ил мәктәб парталарынын архасында отурмаг вә курсу гуртармаг һаггында аттестат алмагдан өтрүдүрмү? Әкәр белә исә, о һалда анчаг, имтаһанларда тәләб олунан вә һәјатда һеч бир шејә јарамајан мүвәггәти билик алмаг үчүн бу гәдәр вахт итирмәјин нә мә'насы вардыр? О заман анчаг техники мә'лумат вермәк—охумағы, јазмағы, һесабламағы,өлчмәји өјрәтмәклә кифајәтләнмәк лазымдыр. Вәссәлам! Тәрбијәни тәк бир техника илә мәһдуд етмәјә ким разы ола биләр?» (Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр 1949-чу ил, сәһ. 33—34). Бу суала мәнфи чаваб верән педагог тә'лимин тәрбијәедичи характер дашымасыны онун башлыча мәзијјәти һесаб едирди.

Тә'лим просесиндә шакирд бир тәрәфдән мүәјјән билик, бачарыг вә вәрдишә јијәләнир, дикәр тәрәфдән, бир шәхсијјәт кими тәшәккүл тапыр. Тә'лим өзүнүн һәм тәдрис үсулу вә тәшкили гајдасы илә, һәм дә өз мәзмуну илә шакирдин, дүнјабахышына, психи просес вә хассәләринин инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрир.

Тә'лим һәмишә тәрбијәедичи характер дашымыш вә шакирдләрин әхлаги, әгли, әмәк, естетик вә физики тәрбијәсинин башлыча васитәси олмушдур. Бу, тә'лимин маһијјәтиндән ирәли кәлир.

Јухарыда шәрһ етдијимиз тә'лим-тәрбијә мәсәләләри илә әлагәдар олараг «Маариф» нәшријјаты «В. И. Ленин тә'лим-тәрбијә һаггында» адлы әсәрини нәшр етмишдир.

Китабчада «В. И. Ленин тә'лим вә тәрбијәнин синфи маһијјәти һаггында», «В. И. Ленин вә совет мәктәбинин әмәк принсипи әсасында гурулмасы», «В. И. Ленин политехник тәһсил һаггында», «В. И. Ленин пешә-техники тәһсил һаггында» вә «В. И. Ленин мүәллим һаггында» кими мәсәләләрдән бәһс олунур.

Профессор А. Рзаjевлә досент А. Кәримовун бирликдә һазырладыглары һәмин китабчада Ленинин мәктәб вә маариф һаггындакы фикирләри, онун даһиjанә көстәришләри шәрһ олунур.

Мүәллимләримиз, о чүмләдән дил-әдәбиjjат мүәллимләримиз идеjа-сиjаси сәвиjjәсини jүксәлтмәкдә, һабелә тә'лим-тәрбиjә ишини даһа да кеjфиjjәтли гурмаг ишиндә һәмин китабчадан истифадә едә биләрләр.

ӘДӘБИJJАТ ҺАГГЫНДА ГЕJДЛӘР

Москванын «Советски писател» нәшриjjаты республикамызын көркәмли jазычысы Мирзә Ибраһимовун «Әдәбиjjат һаггында геjдләр» адлы китабыны нәфис шәкилдә чапдан бурахмышдыр. Китабы охуjанлар әсасән насир вә драматург кими таныдыглары Мирзә Ибраһимовун jарадычылыгынын башга чәһәтләри илә, әдәби тәнгид вә әдәбиjjат тарихи саһәсиндәки фикирләри илә дә таныш олачаглар.

Китабда jазычынын идеjа-сиjаси мөвгеjини әкс етдирән мәгаләләри, Азәрбаjчан әдәбиjjаты классикләринин сәнәткарлыгы һаггындакы геjдләри, халг jарадычылыгы вә Азәрбаjчан поезиjасында классик ән'әнәләрин давам етдирилмәси барәсиндә мүлаһизәләри топланмышдыр. Бурадакы бир сыра мәгалә вә jазыларда Азәрбаjчан әдәбиjjатынын классик рус вә совет әдәбиjjаты илә әлагәсиндән, Азәрбаjчанын адлы-санлы jазычыларынын һәjат вә jарадычылыгындан бәһс едилир.

Китаб үч бөлмәдән ибарәтдир, биринчи бөлмәдә jазычынын «һәjатын козәллиjи инчәсәнәтин көзәллиjидир», «Реализм, идеjалылыг, сәнәткарлыг», «Ашыг jарадычылыгында реализм һаггында», «Jени һәjатын тәсдиг едилмәси», «Сәмәд Вургунун поезиjасы һаггында», «Jазычынын jолу», «Аловлу сәтирләр» вә «Комедиjа, һәjат, адәт ән'әнәләр» адлы мәгаләләри чап олунмушдур. Икинчи бөлмәдә мүәллифин «Максим Горки һаггында», «Чәлил Мәммәдгулузадә», «Көркәмли ингилабчы-jазычы», «Фыртыналара хидмәт етмиш гәләм» сәрлөвһәли мәгаләләри верилмишдир. Үчүнчү бөлмәдә исә «Азәрбаjчан ше'ринин шөһрәти вә ифтихары», «Мәһәббәт вә никбинлик поезиjасы», «Вагиф вә мүасирлик», «Jени Азәрбаjчан әдәбиjjатынын баниси», «Зеһинләр султаны», «Аловлу үрәк», «Нәчәфбәj Вәзиров», «Лев Толстоjун реализми һаггында», «Бөjүк һәгигәтпәрвәр, даһи сәнәткар» вә «Бизим Сабир» сәрлөвһәли мәгаләләр, геjдләр вә мүлаһизәләр дәрч едилмишдир («Коммунист» гәзети, 11 август 1971).

НУҺУН ТУФАНЫ ӘФСАНӘСИНӘ ДАИР

Мәшһур Нуһ туфаны һаггында әфсанәләр һәм гәдимдир, һәм дә Африкада jашаjан зәнчиләрлә jанашы, дикәр дүнjа халглары ичәрисиндә кениш jаjылмышдыр.

Руһаниләрин шәрһинә көрә туфан һадисәси аллаһын һөкмү илә олмушдур. Белә ки, туфан васитәсилә дүнjа әввәлчә суjа гәрг олмушдур. Лакин сонрадан исә аллаһын jалныз һәмин Нуһа jазыгы кәлмиш, һәр шеjи jенидән бәрпа етмишдир. Әслиндә исә Нуһун туфаны Дәчлә вә Фәрат чаjларынын мәнсәбләриндән олан су басгыны нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир ки, бу да сеjсмик су далгасынын гуруjа һүчуму илә әлагәдардыр.

Мүәллифләрдән Р. Һ. Султанов jени jаздыгы әсәрини «НУҺУН ТУФАНЫ ҺАГГЫНДА ҺӘГИГӘТ» адландырмышдыр.

Азәрбаjчан ССР Елмләр Академиjасы Чоғрафиjа Институтунун мәһсулу олан бу китабчада Нуһун туфаны һаггында кениш вә әтрафлы бәһс олунур.

Китабчанын киришиндә деjилир ки, тәбиәтин чох мараглы вә индиjә кими аз өjрәнилмиш һадисәләриндән бири дә дәниз зәлзәләләридир. Һазырда дәниздиби һадисәләрин изләнмәси вә мүхтәлиф jолларла әлдә едилмиш материалларын әлагәли шәкилдә өjрәнилмәси гаршыда дуран мүһүм мәсәләләрдән биридир.

«Дәниз далгаларынын әмәләкәлмә сәбәбләри вә дагыдычы фәалиjjәти» мәсәләсиндән бәһс едән мүәллиф костәрир ки, гуруда вә дәниздә әмәлә кәлән зәлзәләләр бир-бири илә әлагәдар олуб, гуруда вә дәниз дибиндә сәтһин позулмасы нәтичәсиндә баш верир.

«Нуһун туфаны һаггында әфсанә, һекаjәт вә бә'зи мә'луматлар» башлыгы алтында кедән мараглы сөһбәтиндә мүәллиф нагыл едир ки, XX әсрин әввәлләриндә Ниневада (Ираг) апарылан археолоjи газынтылар заманы тапылмыш михи jазыларын охунмасы илә бир чох jени мә'лумат әлдә едилмишдир. Мә'лум олдугу үзрә бурадан елмин мүхтәлиф саһәләринә аид бөjүк бир «китабхана» тапылмышдыр. Чох чәтинликләрдән сонра алимләр һәмин jазылары охумаға мүвәффәг олмушлар. Мараглыдыр ки, бу jазыларда jени ерадан әввәлки XX вә XIX әсрләр Бабилистаны һаггында чох гиjмәтли мә'лумат, әфсанә, рәвајәт вә сүжетләр вардыр. Мәшһур мачар кеологу Е. Зjусс XX әсрин әввәлләриндә илк дәфә олараг һәмин михи абидәләриндән истифадә едәрәк, туфан һадисәсинә чох садә изаһат вермишдир. О, апардыгы тәдгигат әсасында ашағыдакы нәтичәjә кәлмишдир:

Әввәла туфаны Фәрат чаjынын ашағы ахарында баш вермиш Мессопотамиjа овалыгынын кениш саһәсини әһатә етмиш су басымындан ибарәт тәбии бир һадисә кими баша дүшмәк лазымдыр. Икинчи тәрәфдән, гәти шәкилдә демәк олар ки, бу туфан Иран көрфәзи вилаjәтиндә вә jа онун чәнубунда баш верән күчлү зәлзәлә нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш сеjсмик су далгаларынын материкә һүчуму нәтичәсиндә башламышдыр. Геjд етмәк лазымдыр ки, бу саһәдә инди дә тез-тез зәлзәләләр олур. Чох еһтимал ки, бурада зәлзәлә илә бирликдә сиклон да баш вердиjиндән туфан һәддиндән артыг күчлү олмушдур. Беләликлә, Дәчлә вә Фәрат чаjларынын мәнсәбиндә баш вермиш бу маһәлли су дашгыны һаггындакы рәваjәтләр башга халглара да кечмиш вә jаваш-jаваш сәрһәдләри ашараг үмумдүнjа туфаны шөһрәти газанмышдыр.

Бу кими изаһатлардан сонра мүәллиф «Туфанын елми изаһы»ны верир.

Мүәллиф дедикләринә нәтичә олараг jазыр ки, Нуһун туфаны әслиндә jерли һадисә олуб, бөjүк тәләфат вермиш вә онун әсас сәбәби «сунами» типли далгаларын гуруну басмасыдыр. Jүксәк дагларда кәминин галыгларынын ахтарылмасы әбәсдир.

Китабчаны охудугча онун һадисәләри даһа кенишлиjи илә охучунун көзләри гаршысында чанланыр. Мүәллимләримиз кечмишин ән мүһафизәкар галыгы олан динә, хурафата вә мөвһумата гаршы мүбаризәдә һәмин китабчадан бир васитә кими истифадә едә биләрләр.

ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘЈӘ ДАИР КИТАБЧА

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин республика бәдии тәрбијә методкабинети габагҹыл тәҹрүбә трибунасы серијасындан «Мәктәбдә естетик тәрбијә» адлы китабча нәшр етмишдир.

Китабчада Бакынын Нәсими рајонундакы 44 нөмрәли орта мәктәб шакирдләринин естетик тәрбијәси саһәсиндә әлдә едилмиш иш тәҹрүбәсиндән бәһс олунур.

Естетик тәрбијә вә онун вәзифәләриндән бәһс едән мүәллифләр јазырлар ки, совет адамларынын формалашмасында естетик тәрбијә чох мүһүм рол ојнајыр. Чүнки естетик тәрбијә нәтиҹәсиндә адамларымызын шүуру зәнкинләшир, мәдәнијјәти артыр, онлар көзәлликләри, әдәбијјат вә инҹәсәнәт әсәрләрини јахшы дәрк едир, баҹарыгла естетик мүһакимә јүрүдүрләр.

Естетик тәрбијә ушагларын әгли, физики, мә'нәви инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Одур ки, мәктәбдә шакирдләрин естетик тәрбијәсинә хүсуси фикир верилир.

«Мүһүм ишә ибтидаи синифләрдән башланды» башлығы алтында апарылан сөһбәтдән ајдын олур ки, мәктәбдә јени совет адамынын формалашмасында естетик тәрбијәнин ролу мәсәләсинә хүсуси фикир верилир. Белә ки, бурада ушаг мәктәбә дахил олдуғу илк күндән онун естетик тәрбијәсинә ҹидди диггәт јетирилир вә бу тәрбијә мәктәбдә апарылан бүтүн тә'лим-тәрбијә иши илә сых әлагәләндирилир. Биринҹи синифдән башлајараг мәктәблиләрлә тәмизлик, сәлигә, өзүнәхидмәт, көзәллик, иҹтимаи јерләрдә өзүнү апармағы баҹармаг һиссләри тәрбијә етмәк бүтүн мәктәб коллективинин диггәт мәркәзиндә дурур. Мүәллимләр шакирдләрин зөвглә кејинмәсинә, әдәби вә бәдии ҹүмләләрлә данышмасына да диггәт јетирирләр.

Ајры-ајры фәнләрин тәдрисиндә естетик тәрбијәнин кезәл тә'сири бурада һәр аддымда һисс олунур.

«Әдәбијјат естетик тәрбијә васитәси кими» башлығы алтында сөһбәтдә мәктәбин мүәллимләриндән Ә. Кәримовун, Ш. Ахундованын вә б. мәктәбдә апардыглары ишләр бу ҹәһәтдән диггәти ҹәлб едир.

«Әсил исте'дадлар јетишир», башлығы алтындакы сөһбәтдә мәктәбдә мусиги фәнининин тәдрисинин хүсуси әһәмијјәтиндән бәһс олунур. Көстәрилир ки, мусиги, тәбиәт вә ҹәмијјәт һадисәләрини сәсләрлә ифадә едәрәк кәнҹ нәсилдә сијаси, әхлаги, естетик вә мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Беләликлә, китабчада «Мүһүм тәдбирләр», «Кичик рәссамлар», «Китаб мүталиәси», «Дәрнәкләр, театр вә кино», «Әмәк—гүдрәтли тәрбијә васитәси кими» вә с. башлыглар алтында сөһбәт едән мүәллифләр китабчада әмәк вә естетик тәрбијә, естетик зөвгүн ашыланмасында әдәбијјат вә инҹәсәнәтин ролу, хүсусилә мәктәб тә'лиминдә естетик зовг вә с. мәсәләләрдән кенишлији илә вә әтрафлы бәһс едирләр.

Китабчанын мүәллифләри М. Мустафајев вә Ә. Рәҹәбов јолдашлардыр.

ДОҒМА ДИЈАРЫМЫЗ ҺАГГЫНДА

«Азәрбајҹан, Азәрбајҹан» бәдии фото-албому В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллијинә вә республикамызын јарымәсрлик јубилејинә һәср олунмушдур. «Кәнҹлик» нәшријјатынын Азәрбајҹан

вә рус дилләриндә бурахдығы бу јарашыглы-фото-албом алман достларын—Лејпсиг полиграфчыларынын көмәји илә чап едилмишдир. Фото-албомун һазырланмасында јазычы И. Гасымов, фотограф И. Рубенчик, рәссамлардан И. Ахундов вә Н. Бабајев иштирак етмишләр.

Тәгрибән 300 рәнкли, ади фото шәкилләрдә вә рәсмләрдә республикамызын фүсункар мәнзәрәләри, Азәрбајҹан шәһәрләринин вә кәндләринин кечмиш вә индики һәјаты тәсвир олунмуш, игтисадијјатын, елм вә мәдәнијјәтин кениш панорамы верилмишдир. Фото шәкилләр республиканын адамларындан сөһбәт ачыр. Бәдии әсәрләрдән парчалар, Азәрбајҹан шаирләринин ше'рләри, республикамыз һаггындакы фотолар бу фото-албому даһа зәнкин вә мәзмунлу етмишдир (материал «Китаблар аләминдә» мә'лумат-библиографик мәҹмуәси, 1970, № 1—2-дән көтүрүлмүшдүр).

ӘДӘБИЈЈАТШҮНАСЛЫГ ҺАГГЫНДА

Мә'лумдур ки, әдәбијјат нәзәријјәси әдәбијјатын дахили гајдаларыны өјрәдир, даһа доғрусу, әсәри јахшы баша дүшмәк үчүн «ачар» ролуну көрүр. Мәһз буна көрә дә белә бир әсәрә орта мәктәб мүәллимләри хејли еһтијаҹ һисс едирләр.

«Маариф» нәшријјаты М. Пашајевин «Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары» китабыны бурахмышдыр. Бу китаб дөрд фәсилдән ибарәтдир: әдәбијјат һаггында үмуми мә'лумат, бәдии әсәрләр һаггында, әдәби новләр вә жанрлар, әдәби мәктәбләр вә ҹәрәјанлар.

Китабда классик Шәрг әдәбијјаты жанрлары вә ән'әнәләри һаггында кениш вә әтрафлы мә'лумат верилир. Китабда верилән мисаллар муасир вә классик әдәбијјатын ән јахшы нүмунәләриндән кәтирилмишдир.

Али мәктәб тәләбәләри үчүн јазылмыш һәмин китабдан орта мәктәбләрин әдәбијјат мүәллимләри дә истифадә едә биләрләр.

КОМЕДИЈАМЫЗЫН ИНКИШАФ ЈОЛЛАРЫНА ДАИР

Һаггында сөһбәт ачдығымыз комедија жанры тарихән драматуркијанын үзви вә тәркиб һиссәси кими инкишаф етмиш, ону тамамламыш, ејни заманда өзү дә ондан фајдаланмышдыр. Лакин һәр ики жанрын өзүнә махсус инкишаф јолу вардыр.

Н. Гулијевин «Азәрбајҹан совет комедијасынын инкишаф јоллары» адлы әсәриндә мәһз совет комедијасынын инкишафы проблемләри мәсәләсиндән бәһс олунур.

Әсәри вәрәгләјиб охудугҹа ајдын олур ки, совет комедијасы узун мүбаризәдә јаранмыш, инди дә инкишаф етмәкдә, әдәбијјатымызда өзүнә лајиг јер тутмагдадыр.

Кечмишин галыгларына гаршы мүбаризә индики заманда—өлкәмизин коммунизмә кетдији бир вахтда да бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, бу күнкү һәјатымызда баш верән вә ирәлијә доғру һәрәкәтимизә мане олан мәнфиликләри тәнгид вә ифша етмәкдә, иҹтимаијјәтин нәзәрини бу нөгсанлара јөнәлтмәкдә совет комедијасынын ролу олдугҹа бөјүкдүр. О бир устад ҹәррaһ ролуну ојнајыр. Бу ҹәррaһын ҹәсарәтли бычағы илә ҹәмијјәтимизин сағлам бәдәнинә јапышан ај-

ры-ајры ләкәләр кәсилиб атылыр. Һәјатын гүсурлу чәһәтләрини атәшә тутмагла драматургларымыз әслиндә јени һәјатын гәләбәсинә, онун ирәлијә доғру зәфәрли јүрүшүнә көмәк едирләр.

«Азәрбајчан совет комедијасынын инкишаф јоллары» әсәри үч фәсилдән вә киришдән ибарәтдир.

Киришдә дејилир ки Азәрбајчан совет комедијасынын инкишафы проблеминин өјрәнилмәси һәм әдәбијјатшүнаслығымыз, һәм дә бу жанрын инкишафы үчүн чох вачибдир.

Китабын биринчи фәслиндә «Тәнгид вә тәблиғ сәһнәси», икинчи фәслиндә «Јүксәлиш јолларында», үчүнчү фәслиндә исә «Күлүш мүбаризә силаһы кими» мәсәләләриндән бәһс олунур.

МҮАСИР ДӘРСӘ АИД ВӘСАИТ

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин республика Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту мүәллимләрин республка елми-практик конфрансынын материаллары әсасында «Мүасир дәрсә верилән тәләбләр һаггында» адлы китабча бурахмышдыр.

Китабчанын әввәлиндә дејилир ки, республиканын үмумтәһсил мәктәбләринин педагожи коллективләри сон илләр дәрсин тәшкили, онун мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гурулмасы мәсәләләри илә чидди сурәтдә мәшғул олур вә бу саһәдә хүсуси сә'ј көстәрир, ајры-ајры мүәллимләрин иш тәчрүбәсини диггәтлә изләјир вә тәтбиг едирләр.

Охучулара тәгдим едилән һәмин китабчада 1970-чи ил нојабр ајында республика Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту тәрәфиндән кечирилән мүасир дәрсә верилән тәләбләрә һәср едилмиш елми-практик конфрансын материаллары верилмишдир.

Азәрбајчан ССР маариф назири М. Меһдизадәнин «Дәрсә верилән мүасир тәләбләр һаггында» мә'рузәсинин мәтни китабчанын киришиндә дәрч олунмушдур.

Бундан сонра китабчада мүхтәлиф фәнн мүәллимләринин мүасир дәрсә верилән тәләбләр әсасында дедикләри дәрсләр һаггында мәгаләләри верилир.

Бунлардан бири дә Шәки рајонундакы Охуд кәнд орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Нурпаша Һүммәтовун «Дил-әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтләринин инкишаф етдирилмәси јоллары» адлы мәгаләсидир.

Мүәллиф јазыр ки, дил-әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк үчүн ашағыдакы үсуллардан истифадә етмәк вачибдир:

1. Әдәбијјат дәрсиндә бәдии әсәрин, шакирдләрин идрак фәалијјәти, дәркетмә имканлары үчүн фајдалы, билик сәвијјәсинә ујғун тәдриси.

2. Шакирдләрә синифдәнхарич охудуглары бәдии әсәрләр, бахдыглары кино-филмләр, мүхтәлиф һәјати фактлар әсасында мүстәгил рә'ј—инша јазмағы өјрәтмәк.

3. Јарадычы јазыларын дил вә әдәбијјат дәрсләриндә әлагәли шәкилдә апарылмасы.

4. Башга ичтимаи фәнләрин тәдриси заманы шакирдләрин дил-әдәбијјат дәрсләриндә газандыглары мүстәгил јарадычылығын мөһкәмләндирилмәси методлары.

Сонра мүәллиф һәмин маддәләрин изаһы үзәриндә дајаныр вә онлары кенишлијн илә шәрһ едир.

Мүәллиф мәгаләсинә белә бир нәтичә илә јекун вурур ки, шүбһәсиз дил-әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгил јарадычылыг габилијјәти инкишаф етдирилдикдән сонра башга фәнләр үзрә һәрһансы мөвзуда онларын белә сәрбәст фикир сөјләмәсинә имкан јараныр...

«Мүасир дәрсә верилән тәләбләр һаггында» китабчасынын нәшриндән дә мәгсәд кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси кими мүһүм бир мәсәләнин јүксәк сәвијјәдә һәллиндә мүәллимләрә көмәк көстәрмәкдән, топланмыш иш тәчрүбәсинә әсасланараг онларын фәалијјәтини мүәјјән дәрәчәдә истигамәтләндирмәкдән ибарәтдир.

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНӘ АИД ИКИ ВӘСАИТ

Бәдии әдәбијјат инчәсәнәтин ән кениш јајылмыш вә гүдрәтли бир голудур. Инсанларын истәк вә арзулары бәдии әдәбијјатда өз әксини тапыр. Бәдии әдәбијјат мәктәбдә шакирдләрин идеја вә естетик тәрбијәсинин, онларын характеринин формалашмасы үчүн мүһүм васитәдир.

Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии әдәбијјатын ән јахшы нүмунәләри илә шакирдләри таныш етмәк, әсәрләрин идеја мәзмунуну онлара ајдынлашдырмаг шакирдләрин көрүш даирәсини кенишләндирир, онларын идејача даһа да мәтинләшмәләринә көмәк едир.

Һәмчинин әдәбијјат дәрсләри шакирдләрин нитгини вә бәдии зөвгүнү инкишаф етдирир. Буна көрә дә орта мәктәбдә бәдии әсәрләрин тәһлилинә кениш јер верилир. Буну нәзәрә алараг «Маариф» нәшријјаты орта мәктәбин әдәбијјат мүәллимләри үчүн ики вәсаит нәшр етмишдир. Бунлардан бири «VII синифдә әдәбијјат дәрсләри», дикәри «VIII синифдә әдәбијјат дәрсләри» адлы вәсаитдир.

«Әдәбијјат» дәрсликләринә методик рәһбәрлик вәзифәсини дашыјан һәр ики вәсаит мүәллимләрә көмәк мәгсәди илә програмын планлашдырылмасына, ајры-ајры јазычыларын һәјатына вә онларын бәдии әсәрләринин өјрәнилмәсинә даир методик көстәришләр верир. Мәсәлән, «VII синифдә әдәбијјат дәрсләри» методик вәсаитинә аид китабчанын киришиндә дејилир ки, јени програма әсасән VII синифдә әдәбијјатын тәдриси мәктәбләрдә орта мәрһәлә тәшкил едир. VII синфин програм материалы бир тәрәфдән IV—VI синифләрдә кечиләнләрә әсасланыр, дикәр тәрәфдән јухары синифләрдә тәдрис едиләчәк әдәбијјат тарихи курсунун өјрәдилмәсинә зәмин јарадыр. Буна көрә дә әдәбијјат мәшғәләләриндә верилән јени биликләр әввәлләрдә өјрәниләнләрлә әлагәләндирилмәли, ашағы синифләрдә әлдә едилмиш биликләрин мүәјјән дәрәчәдә дәринләшдирилмәсинә сәбәб олмалыдыр. Һәмчинин јени билик мүәјјән елми систем үзәриндә гурулмалыдыр.

VIII синиф үчүн «Әдәбијјат» дәрслијинә аид вәсаитдә дејилир ки, јени әдәбијјат програмына көрә, орта мәктәбләрдә әдәбијјат тарихи курсунун систематик шәкилдә тәдриси VIII синифдән башлајыр. Бу курс ән гәдим дөврләрдән башлајараг XVIII әсрин сонуна гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишаф јолуну, «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты» «Н. Кәнчәви», «М. Фүзули», «М. П. Вагиф», һабелә «А. С. Пушкин», «Ә. Фирдовси», Ж. Б. Молјер» мөвзуларыны вә әдәбијјат нәзәријјәсинин ән мүһүм мәсәләләрини әһатә едир.

һәр ики методик васитдә иллик програм материаллары бәһсләр үзрә планлашдырылмыш, инша јазы мөвзулары көстәрилмиш, бунларын апарылмасына, дәрсликдәки суал вә тапшырыглардан истифадә олунмасына, совет әдәбијјаты һаггында сөһбәтин тәшкилинә, шакирдләрин идеја-естетик тәрбијәсинә, һабелә ајры-ајры әсәрләрин тәдрисинә даир конкрет методик костәришләр верилмишдир.

ИДЕЈА-СИЈАСИ ТӘРБИЈӘ МӘСӘЛӘСИ

Совет адамлары бөјүк руһ јүксәклији илә коммунизм гурурлар. Бәшәријјәтин мин илләрдән бәри арзу етдији ән әдаләтли, ән хошбәхт чәмијјәти—коммунизми гурмаг бизим халгымыза нәсиб олмушдур.

Инди бүтүн совет халгынын амалы коммунизм гурмагдыр. Бу бахымдан кәнч нәсилдә коммунист шүуру тәрбијә етмәк, ону коммунизм чәмијјәтиндә јашамаг вә јаратмаға һазырламагда мәктәб ән мүһүм јер тутур.

Совет мәктәби мүәллим һеј'әтинин көмәји илә коммунизм ишинә садиг, коммунист әхлагы сифәтләринә малик елмли, биликли кәнч нәсил тәрбијә едиб јетишдирмәкдә бөјүк хидмәт костәрир. Бу ишдә ајры-ајры фәнн мүәллимләринин дә үзәринә бөјүк вәзифәләр дүшүр. Мүәллифләрдән Ш. Т. Сәфәров јолдаш буну нәзәрә алараг «Әдәбијјат дәрсләриндә идеја-сијаси тәрбијәјә даир» адлы китабча нәшр етдирмишдир. О, һәмин китабчасында орта мәктәбләрдә тәдрис олунан әдәбијјат дәрсләриндә идеја-сијаси тәрбијәни ашыламагын јолларындан бәһс едир. Бу мәгсәдлә о, јазыр ки, орта мәктәбләрдә әдәбијјатын тәдриси шакирдләрдә марксист дүнјабахышынын формалашмасында мүстәсна рол ојнајыр. Јухары синифләрдә бу фәннин тәдриси һәм дә ардычыл олараг әдәбијјатын мүрәккәб вә рәнкарәнклијини ачыр, шакирдләрин коммунизм руһунда бөјүмәләрини асанлашдырыр. Бунун үчүн мүәллим мәктәб програмына дахил олмуш мөвзулары мүкәммәл өјрәнмәли, онун әсас идеја, мәзмуну вә форма хүсусијјәтләрини јахшы дәрк етмәлидир. Белә бир киришдән сонра мүәллиф әсас мәгсәдинә киришир, әдәбијјат дәрсләриндә идеја-сијаси тәрбијә мәсәләсиндән бәһс едир. Дедикләрини сүбута јетирмәк үчүн республикамызын мәктәбләриндә чалышан әдәбијјат мүәллимләринин бу саһәдәки габагчыл иш тәчрүбәсиндән нүмунәләр кәтирир.

Мүәллиф әсәринин сонунда јазыр. Сов.ИКП-нын Програмында гејд едилмишдир ки, коммунизм чәмијјәтиндә «...чәмијјәтин хејри үчүн әмәк һамыдан биринчи һәјати тәләбат вә дәрк едилмиш зәрурәт олачаг, һәр кәсин габилијјәтиндән халг үчүн ән фајдалы шәкилдә истифадә олуначагдыр» (Азәрнәшр, 1961, сәһ. 60). Кәнч нәсли орта мәктәб шакирдләринин һәлә тә'лим дөврүндә, тә'лим дөврүнүн ән мүһүм мәрһәләси олан VIII—X синифләрдә мәһз бу руһда тәрбијәләндирмәк лазымдыр.

Китабчада бүтүн мәсәләләр там кенишлији илә изаһ вә шәрһ олунмушдур.

ЈАЗЫЧЫНЫН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ҺАГГЫНДА КИТАБЧА

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын илк нәслинә мәнсуб олан јазычылар сырасында Ә. Әбүлһәсәнин дә өзүнәмәхсус јери вардыр. Гырх илдән артыг јарадычылыг јолу кечмиш Әбүлһәсәнин әдәби-бәдии фәалијјәти халгымызын сосиализм вә коммунизм гуручулугу тарихи илә мөһкәм бағлыдыр. Азәрбајчанда галиб кәлмиш Совет һакимијјәтинин илк ингилаби тәдбирләриндән башлајараг ичтимаи һәјатымыздакы бр сыра мүһүм тарихи һадисәләр вә проблемләр Әбүлһәсәнин әсәрләриндә зәнкин бәдии ифадәсини тапмышдыр.

Әбүлһәсән јарадычылыға 1927-чи илдән сонра башламышдыр. Илк әсәри «Софи» һекајәсиндән сонра о, «Өзү үчүн јазанлар», «21», «Ханәндә», «Өлдүрдү», «Бачымын јухусу», «Үсјан», «Гараулчу», «Танышлар», «Араз», «Бошанды», «Кәбутәр», «Сабаһ мајысдыр» вә с. һекајәләрини јазыр.

1927—1930-чу илләрдә Ә. Әбүлһәсән јарадычылығы формалашыр. Бу илләрдә о, дөврүн ән актуал мәсәләләринә аид бир силсилә тәшкил едән мараглы һекајәләр јазыр. Бу һекајәләриндә о, көһнәликлә јенилијин гаршылашмасындан, јенилијин көһнә адәт вә ән'әнәләрә нечә үстүн кәлмәсиндән бәһс едир. Мәсәлән, «Софи» һекајәси бир нөв е'тираф характериндә јазылмыш сырф психоложи әсәрдир. Әввәлләр диндарлығы илә шөһрәт тапан вә буна көрә дә «Софи» ләгәбини фәхрлә дашыјан Әләвсәтин јени дөврүн сијаси ахынында чашыб галмасы вә һәјат фачиәси илк бахышда кичик вә аз әһәмијјәтли көрүнә биләр. Лакин јазычы јени һәјатла ајаглаша билмәјән Софинин сарсынтыларыны, руһи чырпынтыларыны, онун јашамыш олдуғу отуз беш иллик Кәрбәла мүһитиндән ајрыла билмәмәси үчүн кечирдији мә'нәви фачиәни там долғунлуғу илә вермәклә ингилабын илк илләриндә мәһз белә ағыр вәзијјәтдә галмыш көһнә руһани зијалыларын тарихи фачиәсини үмумиләшдирмишдир. Бу һекајәдә көһнә мүнасибәтләр, дүнјабахышлар вә әхлаг нормалары илә јени чәмијјәтин ингилаби тәләбләри гаршылашдырылмыш вә онларын арасындакы кәскин зиддијјәтләр көстәрилмишдир.

«Өлдүрдү» һекајәсиндә исә чәмијјәтдә јениликлә көһнәлијин мүбаризәси даһа чидди вә кәскин гојулмушдур.

«21» һекајәсиндә кәнддә тәшкил олунмуш тохучулуг артелиндәки комсомолчу-кәнчләрин ичтимаи фәалијјәтиндән бәһс олунур.

Бу һекајәләрдән сонра Әбүлһәсән ири һәчмли романлар јазыр. Бу романлар сырасында «Јохушлар», «Дүнја гопур», «Оғуллар вә аталар», «Тамаша гарынын нәвәләри», «Мүһарибә» вә с. көстәрмәк олар.

Ә. Әбүлһәсәнин «Јохушлар»ы Азәрбајчан совет романынын илк нүмунәләриндәндир. Бу романын идејасы Азәрбајчан кәндиндә коллектив тәсәррүфат уғрунда кедән мүбаризәләрин инкишаф јолуну бүтүн мүрәккәблији вә зиддијјәтләри илә көстәрмәк вә бу тарихи просесин әһәмијјәтини изаһ етмәкдән ибарәтдир.

Көрүндүјү кими, Ә. Әбүлһәсәнин јарадычылығы Азәрбајчан совет әдәбијјатынын инкишафы тарихиндә көркәмли јер тутур. Одур ки, онун әсәрләри узун илләрдән бәридир ки, орта мәктәбләрин програмында олараг тәдрис олунур.

Мүәллифләрдән Т. Мүтәллимов буну нәзәрә алараг Ә. Әбүлһәсәнин јарадычылығыны дәриндән өјрәнмиш, «Ә. Әбүлһәсәнин јарадычылығы» адлы әсәр јазмышдыр.

Бу әсәрин мүндәричаты беләдир:

«Илк сынаглар», «Сәнәтин јохушлу јоллары илә», «Јени дүнјанын тәрәннүмү», «Һәрби гәһрәманлыг мотивләри», «Аилә-мәишәт вә тәрбијә мәсәләләри».

Scanned with CamScanner

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ 1971-чи ИЛДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МӘГАЛӘ ВӘ МАТЕРИАЛЛАР

	№	Сәһ.
XXIV гурултајын гәрарларыны ләјагәтлә һәјата кечирәк	4	3
Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајы јени инсанын јетишдирилмәси һаггында .	2	3
А. С. Абдуллајев. Көркәмли мүәллим вә ана дили методисти	1	3
А. С. Абдуллајев. Кәнч дилчи вә әдәбијјатчылар һазырлығына диггәти артыраг	2	5
Азәрбајчан дили програмы (IV синиф мүәллимләринә көмәк)	2	41
Програм. Ибтидаи синифләрдә морфолокија вә орфографијадан кечилмишләрин тәкрары вә нитг һиссәләри һаггында әлавә мә'лумат	3	44
С. Ағајев. Хагани јарадычылығында мүназирә вә аллегорија	3	90
Т. Бабајева. Тә'лимдә техники васитәдән истифадәнин бә'зи мәсәләләри	1	30
И. О. Бајрамов. Фе'л формаларынын тәдриси һаггында	2	29
Б. Бағыров. Рәсул Рзанын һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә даир . . . . ,	4	81
С. Ваһидов. Азәрбајчан дили үзрә јени билијин мүстәгил мәнимсәнилмәси тәчрүбәсиндән . . .	1	23
Т. Дадашова. Ч. Чаббарлынын әсәрләриндә әмәксеварлик	1	76
З. Әлијева. VII синифдә Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» повестинин тәдриси	1	36
З. Әлијева. А. А. Фадејевин «Кәнч гвардија» романынын тәдриси	3	59
З. Әләкбәров. Маарифчи шаир	1	67
М. Әскәров. Әдәбијјат фәнни вә мүасир дәрсин имканлары һаггында	2	27
Ә. Әфәндизадә. 1971—1972-чи тәдрис илиндә IV синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы	3	3

Scanned with MOBILE SCANNER

Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб	1, 2	104
	3, 4	100
		98
Б. Әһмәдов. IV синифдә рабитәли нитг үзрә апарылачаг ишләрә даир	3	98 13
Б. Әһмәдов. IV синифдә синтаксисин тәдрисинә даир	2	72
В. Әлиіев. Нәсиминин поетик дилиндә мәчазлар системи	3	69
Ә. М. Әһмәдов. Шакирдләрин нитгиндәки үслуб сәһвләри вә онларын арадан галдырылмасы үзәриндә иш	4	10
И. Зәрбәлиіев. Грамматикадан кечилмиш материалларын мөһкәмләндирилмәсиндә вә системә салынмасында мүштәрәклијин ролу	3	30
А. Ибраһимов. Әдәбијјат дәрсләриндә техники васитәләрдән истифадәнин бә'зи проблем мәсәләләри . .	4	44
М. Күлмәммәдова. IV синифдә «Лексика» бәһсинин тәдриси мәсәләләринә даир	2	83
Ш. Микајылов. Әдәбијјатдан факүлтәтив курсун апарылмасына даир	1	56
Ш. Микајылов. IV синифдә әдәбијјат тәдриси .	2	91
Д. Мәммәдов. Әдәбијјат тәдрисиндә жанр хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы	3	53
К. Микајылов. Азәрбајчан дили дәрсләринин ефектлијини артырмаг јоллары һаггында	4	24
Н. Не'мәтов. Н. Нәримановун «Надир шаһ» фачиәсинин тәдриси тәчрүбәсиндән	1	93
Н. Не'мәтов. IX синфин әдәбијјат дәрсләриндә тарихи материаллардан истифадәјә даир	3	47
Һ. Нәсиров. Бәдии әсәрләрин дәрк едилмәсиндә ифадәли охунун ролу	3	86
Н. Оручәлијев. Әдәбијјат тәдрисиндә техники васитәдән истифадә тәчрүбәсиндән	1	83
Ф. Рәһимов. Орфографик сәһвләрин арадан галдырылмасында етимоложи тәһлилин ролу	2	19
Ј. Рәһимова. Шакирдләрин мүстәгил мүталиәсини нечә тәшкил едирәм	4	61
Б. Садыгов. Чаббарлы сәнәтиндә бәдии сөзүн гүдрәти	1	43
Ш. Сәфәров. Әдәбијјат дәрсләриндә идеја-сијаси тәрбијәни ашыламағын јоллары	2	34
Һ. Һүсејнов. Рабитәли мәтнләр үзәриндә апарылачаг ишләр	1	10
К. Һачыбәјова. Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләри дүшүндүрмәјә, дәрси шүурлу мәнимсәмәјә вә ахтарычы олмаға нечә наил олурам	1	18
С. Һүсејнов. Г. Закирин дили һаггында бә'зи гејдләр	1	89
Һ. Һачыјев. Вәтәнпәрвәрлик лирикасы	1	80
М. С. Һәсәнов. Элавәләрин тәдриси һаггында .	3	39
Х. Чаббаров. Шакирдләрин јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәси мүһүм мәсәләдир , ...	4	32

Scanned with MOBILE SCANNER